

The Chao Phraya Society : Development and Change

Prof. Srisak Wallipodom

สังคมลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา : พัฒนาการและการเปลี่ยนแปลง

ศรัศักร วัลลิโภดม

พัฒนาการทางประวัติศาสตร์วัฒนธรรมของสยามประเทศก็คือ การเปลี่ยนแปลงสภาพทางภูมิศาสตร์ของดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยา จากเดลต้าเก่าสู่เดลต้าใหม่ที่ควบคู่ไปกับการเข้ามาตั้งหลักแหล่งของกลุ่มชนที่หลากหลายทางชาติพันธุ์จากภายนอก ทำให้เกิดสังคมลุ่มน้ำขึ้น ลักษณะสำคัญของสังคมลุ่มน้ำก็คือ การเป็นทั้งสังคมเกษตรกรรมทำสวนทำนา และทำการค้าขายกับภายนอกทางทะเล โดยมีแม่น้ำลำคลองเป็นเส้นชีวิต คือเป็นทั้งเส้นทางคมนาคมทั้งกับภายนอกและภายใน แหล่งน้ำเพื่อการกินอยู่และการเกษตร กับการเป็นแหล่งของการตั้งถิ่นฐานที่อยู่อาศัยเป็นบ้านเป็นเมืองและเป็นรัฐการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคมที่มีผลกระทบอย่างรุนแรงกับชีวิตวัฒนธรรมของผู้คนในลุ่มน้ำ เกิดเมื่อมีการพัฒนาประเทศให้เป็นสังคมอุตสาหกรรมที่เริ่มมาแต่ครั้งรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์

ความนำ

ดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยา (Chao Phraya Delta) ที่รู้จักกันทั่วไปว่าลุ่มน้ำเจ้าพระยานั้น ก็คงเหมือนกับพื้นที่ลุ่มน้ำในที่อื่นๆ ของโลก ที่เป็นแหล่งเกิดของบ้านเมืองและรัฐที่ใหญ่โตในสมัยโบราณ ไม่ว่าจะเป็นลุ่มน้ำไนล์ของอียิปต์ ลุ่มน้ำสินธุของอินเดีย ลุ่มน้ำโขงในประเทศเวียดนาม และกัมพูชา และลุ่มน้ำอเมซอนของพม่า ต่างก็มีพัฒนาการของบ้านเมืองที่คล้ายคลึงกัน นั่นก็คือเมืองใหญ่เมืองสำคัญทางการเมืองและเศรษฐกิจ มักตั้งอยู่บนฝั่งของแม่น้ำที่ติดต่อกับภายนอกทางทะเลและภายในทั้งทางน้ำและทางบก เหตุที่มีพัฒนาการของสังคมมนุษย์จนเป็นบ้านเป็นเมืองที่สำคัญเกิดขึ้นนั้น เนื่องมาจากสภาพทางภูมิศาสตร์เป็นปัจจัยสำคัญ ดินดอนสามเหลี่ยมหรือเดลต้า คือพื้นที่ราบลุ่มที่เกิดจากการทับถมของโคลนตะกอนที่แม่น้ำและลำน้ำพัดพาลงมาจากภูเขาและพื้นที่สูง จึงเป็นดินที่อุดมสมบูรณ์ด้วยปุ๋ยธรรมชาติ เหมาะกับการเพาะปลูกพืชพันธุ์ธัญญาหารที่เลี้ยงคนได้เป็นจำนวนมาก และการมีลำน้ำและแม่น้ำที่ไหลลงสู่ทะเลได้ ทำให้มีการเคลื่อนไหวก้าวของผู้นับจากภายนอกและภายในเข้ามาตั้งหลักแหล่งที่อยู่อาศัยอย่างถาวร (sedentary settlements) และพัฒนาขึ้นเป็นบ้านเมืองทางเกษตรกรรมและการค้าขาย (port polity) เกิดขึ้น

ถ้าพิจารณาจากลักษณะการตั้งถิ่นฐานที่อยู่อาศัยและสภาพแวดล้อม สังคมมนุษย์ที่เกิดขึ้นบนดินดอนรูปสามเหลี่ยมแล้วก็อาจเรียกได้ว่าเป็นสังคมลุ่มแม่น้ำ (riverine society) เพราะการตั้งหลักแหล่งจะเกิดขึ้นตามริมฝั่งแม่น้ำลำคลองที่เป็นเส้นทางคมนาคมทั้งสิ้น เหตุที่เป็นเช่นนี้ เพราะบริเวณริมฝั่งแม่น้ำมักเป็นพื้นที่สูงที่เกิดจากการทับถมของโคลนตะกอน (levee) ในยามที่น้ำล้นฝั่งในฤดูน้ำ เป็นที่เหมาะสมกับการสร้างบ้านเรือนและเรือสวนเป็นแหล่งชุมชน ตั้งแต่ระดับหมู่บ้าน (Villages) เมือง (towns) และนคร (cities) เรียงรายอยู่ตามริมฝั่งแม่น้ำลำคลอง รูปแบบของการตั้งถิ่นฐานเป็นแบบแนวยาวไปตามลำน้ำ (linear pattern) ด้านหน้าของบ้านเรือนที่อยู่อาศัยรวมทั้งวัดวาอารามที่เป็นศาสนสถาน ต่างก็หันหน้าลงแม่น้ำลำคลองที่เป็นเส้นทางคมนาคมทั้งสิ้น ส่วนด้านหลังของชุมชนก็มักเป็นทุ่งโล่ง เป็นไร่นาสาโทอันเป็นแหล่งที่ทำการเพาะปลูกพืชผลทางเกษตรกรรม ความสำคัญที่โดดเด่นของสังคมลุ่มแม่น้ำก็คือเป็นสังคมที่มีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา อันเนื่องมาจากการที่คนหลายเผ่าพันธุ์ หลายวัฒนธรรมทั้งที่เข้ามาจากภายนอกทางทะเล และเคลื่อนย้ายจากพื้นที่ภายใน (hinter land) มาผสมปนเปกันอย่างต่อเนื่อง จนทำให้เกิดบูรณาการทางวัฒนธรรมและการเมืองขึ้นเป็นสังคมที่เป็นรัฐและอาณาจักรในที่สุด

นอกจากนี้สภาพและลักษณะทางภูมิศาสตร์ของดินดอนรูปสามเหลี่ยม ก็เป็นปัจจัยที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งที่ทำให้สังคมลุ่มแม่น้ำมีพัฒนาการและเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ทั้งนี้เนื่องมาจากการออกและการเกิดเป็นที่ดอนของพื้นดิน และการเปลี่ยนเส้นทางเดินของแม่น้ำลำน้ำที่เป็นเส้นทางคมนาคม ปัจจุบันหลักฐานทางด้านโบราณคดีและประวัติศาสตร์เท่าที่ศึกษากันในขณะนี้ ได้สะท้อนให้เห็นถึงพัฒนาการของบ้านเมืองและสังคมมนุษย์ที่สัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงทางภูมิศาสตร์ของดินดอนรูปสามเหลี่ยมเจ้าพระยาอย่างน้อย ๓ สมัยเวลาด้วยกัน คือสมัยโลหะตอนปลาย สมัยทวารวดี - ลพบุรี และสมัยอยุธยา - กรุงเทพฯ แต่การเติบโตของสังคมลุ่มแม่น้ำที่ชัดเจนและสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบันนั้น แลเห็นในช่วงเวลาที่กรุงศรีอยุธยาและกรุงเทพฯ เป็นราชธานีและศูนย์กลางของประเทศ

โครงสร้างทางกายภาพของดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยากับการตั้งหลักแหล่งบ้านเมือง

นักวิชาการด้านธรณีสัณฐานที่ให้ภาพโครงสร้างทางกายภาพของดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยาอย่างเป็นที่เข้าใจแก่ข้าพเจ้าเป็นอย่างดี ก็คือ ศาสตราจารย์ โยชิกาสึ ทากาย่า แห่งมหาวิทยาลัยเกียวโต ประเทศญี่ปุ่น เป็นสิ่งที่ทำให้ข้าพเจ้านำไปเชื่อมโยงกับพัฒนาการของสังคมมนุษย์ที่เป็นบ้านเป็นเมืองได้อย่างเป็นรูปธรรม ทากาย่าได้แบ่งพื้นที่ภาคเหนือและภาคกลางของประเทศไทยออกเป็นสามตอน ตอนบน (upper reach) คือประมาณตั้งแต่จังหวัดเชียงใหม่ลงมาจนถึงอุตรดิตถ์ ลักษณะภูมิประเทศเป็นเขตภูเขา (mountains) และพื้นที่ราบลุ่มระหว่างเขา (intermountain basins) ตอนกลาง (middle reach) ตั้งแต่อุตรดิตถ์ลงมาจนถึงนครสวรรค์และชัยนาทเป็นพื้นที่ภูเขา (mountains) พื้นที่ลาดและที่ราบรูปพัด (Fan-terrace Complex) และพื้นที่น้ำท่วมถึง (flood plain) และพื้นที่ตอนล่าง (lower reach) ตั้งแต่จังหวัดชัยนาทลงมาจนถึงอ่าวไทย บริเวณตอนล่างนั้นนับเนื่องเป็นบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยาที่ประกอบด้วยพื้นที่ภูเขา (mountains) และพื้นที่ลาดและที่ราบรูปพัด (Fan-terrace Complex) ทาง

ด้านตะวันตกและตะวันออก ในขณะที่บริเวณตอนกลางเป็นดินดอนสามเหลี่ยมเก่า (Old delta) และดินดอนสามเหลี่ยมใหม่ (young delta) บริเวณที่เป็นเดลต้าเก่าเริ่มแต่ชยันนาทมาถึงอยุธยา บริเวณที่มีพื้นที่น้ำท่วมถึง (flood plain) รวมอยู่ด้วยทางด้านตะวันออก ส่วนพื้นที่เดลต้าใหม่นั้นกินบริเวณที่มีระดับต่ำกว่า ๒.๕ เมตรจากระดับน้ำทะเล ตั้งแต่จังหวัดอยุธยาลงมาจนถึงกรุงเทพฯ และอ่าวไทย^๑

เมื่อนำโครงสร้างทางกายภาพทางภูมิศาสตร์ดังกล่าวนี้ มาเชื่อมโยงกับหลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวกับพัฒนาการของสังคมที่เป็นบ้านเป็นเมือง ก็พบว่าพัฒนาการของบ้านเมืองในระยะแรกเริ่มพบในบริเวณตอนล่าง (lower reach) ที่เป็นบริเวณดินดอนสามเหลี่ยม โดยอาจแบ่งออกเป็น ๓ ช่วงเวลาตามที่กล่าวมาแล้วในตอนต้น สมัยแรกเริ่มแต่ยุคโลหะตอนปลายที่มีอายุประมาณ ๑๕๐๐ ปีก่อนคริสตกาลจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๔-๕ การตั้งถิ่นฐานอย่างถาวรของมนุษย์ (sedentary settlements) ขึ้นเป็นบ้านและเมืองเกิดขึ้นในบริเวณที่ลาด และที่ราบรูปพัด (Fan-terrace Complex) ที่อยู่ทางด้านตะวันตกและตะวันออกของดินดอนสามเหลี่ยม บริเวณเหล่านี้จะมีลำน้ำจากภูเขาและที่สูงซึ่งปัจจุบันเป็นต้นน้ำและลำน้ำเก่าของลำน้ำแม่กลอง ลำน้ำท่าจีน ลำน้ำลพบุรี ลำน้ำป่าสัก และลำน้ำปราจีนบุรี และบางปะกงหล่อเลี้ยง กลุ่มชนที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งส่วนหนึ่งมาจากภายนอกทั้งทางบกและทางทะเล อีกทั้งมีความรู้ทางโลหวิทยาแล้ว พอประมาณ ๕๐๐ ปีก่อนคริสตกาลลงมาก็มีการติดต่อกับอินเดียและจีน ทำให้เกิดการค้าขายทางทะเลขึ้น พบร่องรอยของชุมชนที่เป็นท่าเรือในบริเวณใกล้ทะเล ซึ่งปัจจุบันเคยเป็นพื้นที่ป่าชายเลนและชุมชนที่อยู่ภายในใกล้ลำน้ำใหญ่หลายแห่ง ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ ๔-๕ ลงมา ชุมชนบ้านเมืองเหล่านี้ก็ขยายตัวลงมายังพื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมเก่าและบริเวณใกล้เคียง เร็วรู้และรับอารยธรรมอินเดีย ตลอดจนมีการค้าขายกับโพ้นทะเลอย่างกว้างขวาง เกิดเมืองสำคัญที่เป็นทั้งเมืองท่าและศูนย์กลางของรัฐขึ้นมาตามลำน้ำสำคัญหลายแห่ง เช่นเมืองอู่ทอง เมืองคูบัว เมืองนครชัยศรีในลุ่มน้ำแม่กลอง-ท่าจีน เมืองละโว้ในลุ่มน้ำลพบุรี เมืองศรีมโหสถ เมืองพระรถในลุ่มน้ำบางปะกง เป็นต้น บ้านเมืองเหล่านี้ต่างเติบโตและขยายลงสู่ลุ่มน้ำต่างๆ ในพื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมเก่าจนถึงสมัยลพบุรีในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๓ ปัจจุบัน ยังเห็นร่องรอยของชุมชนบ้านเมืองตามลำน้ำเก่าสายต่างๆ เป็นจำนวนมากที่แสดงให้เห็นว่าสังคมบ้านเมืองในสมัยทวารวดี-ลพบุรีนั้นคือสังคมลุ่มแม่น้ำ ที่การตั้งถิ่นฐานตามฝั่งแม่น้ำลำคลองที่เป็นเส้นทางคมนาคม การเติบโตของบ้านเมืองในบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมใหม่ ที่มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ ๑๔ ลงมา โดยมีเมืองอยุธยาเป็นศูนย์กลางนั้น ก็คือการสืบเนื่องของสังคมลุ่มแม่น้ำเก่าที่มีมาตั้งแต่สมัยทวารวดี-ลพบุรี นั่นเอง

การเกิดขึ้นของชุมชนบ้านเมืองในดินดอนสามเหลี่ยมใหม่นั้น สะท้อนให้เห็นการเปลี่ยนแปลงทางภูมิศาสตร์และสภาพแวดล้อมของดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยาอย่างแท้จริง นั่นก็คือทางน้ำและลำน้ำเก่าที่เคยเป็นเส้นทางคมนาคมในบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมเก่า เปลี่ยนทางเดินไป ในขณะที่หลายๆ แห่งเกิดการตื้นเขิน ทำให้ชุมชนบ้านเมืองต้องโยกย้ายไปอยู่ที่อื่น โดยเฉพาะตามลำน้ำสายใหม่ที่เป็นเส้นทางคมนาคม ในขณะที่เดียวกันพื้นที่ซึ่งเคยต่ำในบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมใหม่ก็ดอนขึ้น พอที่จะตั้งหลักแหล่งของบ้านเมืองได้ สิ่งที่น่าสังเกตก็คือในช่วงเวลานี้เริ่มแลเห็นความสำคัญของลำน้ำเจ้าพระยาอย่างชัดเจน เพราะก่อนหน้านี้จะไม่พบร่องรอยของบ้านเมืองที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ไม่ว่าจะในพื้นที่ของดินดอนสามเหลี่ยมเก่าและใหม่ ในพื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมเก่าลำน้ำเจ้าพระยาที่ไหลลงมาจากเขตจังหวัดชยันนาทนั้น สองฝั่งของลำน้ำเป็นพื้นที่ลุ่มต้ำน้ำท่วมถึง (flood plain) ที่ไม่ต่างอะไรกันกับระดับ

ของบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมใหม่ แต่นับแต่การเกิดเมืองพระนครศรีอยุธยาขึ้นตรงรอยต่อของบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมเก่าและใหม่ ก็เกิดมีการตั้งถิ่นฐานบ้านเมืองกันริมสองฝั่งน้ำเจ้าพระยาขึ้น และแม่น้ำนี้ก็กลายมาเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญที่ทำให้อยุธยาเป็นทั้งเมืองท่าติดต่อกับต่างประเทศทางทะเล และเป็นชุมทางของเส้นทางคมนาคมทางน้ำจากหัวเมืองต่างๆ ที่อยู่ภายใน ในช่วงเวลาที่เกิดเมืองอยุธยาขึ้นที่แม่น้ำเจ้าพระยานั้น ก็มีการเกิดของเมืองรุ่นใกล้เคียงกันตามลำน้ำสายอื่นๆ ที่เป็นเส้นทางคมนาคมยุคใหม่ของบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยา เช่นเมืองสุพรรณภูมิ หรือสุพรรณบุรีบนฝั่งแม่น้ำท่าจีน เมืองแพรกศรีราชาบนฝั่งลำน้ำน้อย เมืองราชบุรีบนฝั่งน้ำแม่กลองและเมืองเพชรบุรีบนฝั่งน้ำเพชรบุรี เป็นต้น

ควบคู่กันไปกับการเกิดเมืองสำคัญตามลำแม่น้ำที่อยู่ภายใน ก็มีการเคลื่อนไหวของการตั้งถิ่นฐานและบ้านเมืองแถวบริเวณปากแม่น้ำและชายทะเลในพื้นที่ ซึ่งเป็นป่าชายเลนและทะเลตมในรูปของบางต่างๆ ที่มีชื่อสัมพันธ์กับลักษณะพื้นที่ภูมิประเทศ พืชพันธุ์ ต้นไม้ และสัตว์ที่อยู่ในท้องถิ่น ในสมัยหลังลงมา บรรดาบางหรือท้องถิ่นเหล่านี้ หลายแห่งก็กลายเป็นเมือง เช่นเมืองสมุทรสงคราม เมืองสาครบุรี เมืองธนบุรี เมืองนนทบุรี

วรรณคดีชิ้นสำคัญของกรุงศรีอยุธยาที่เรียกชื่อว่า *กำศรวลสมุทร* (ที่ทางราชการเรียกว่า*กำศรวลศรีปราชญ์* และเข้าใจว่าแต่งขึ้นในรัชกาลของสมเด็จพระนารายณ์ ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗) แต่งขึ้นประมาณรัชกาลของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ นั้น คือหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญที่แสดงให้เห็นถึงบรรดาท้องถิ่นที่อยู่อาศัยของผู้คนตามสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ตั้งแต่พระนครศรีอยุธยาลงมาถึงปากแม่น้ำและชายฝั่งทะเลที่เป็นป่าชายเลนและทะเลตม

แม้ว่าวรรณคดีฉบับนี้จะไม่กล่าวถึงเมืองบางกอก ธนบุรี และนนทบุรีแต่อย่างใด แต่ก็กล่าวถึงชื่อย่านและบางต่างๆ ที่สืบมาจนทุกวันนี้ เช่น บางตระนาว เกาะราชคราม เชียงราก เทียนถวาย ลำโรง บางบำหรุ ทุ่งบางเขน บางระมาด บางฝั่ง เป็นต้น

สิ่งที่น่าสังเกตก็คือตามสองฝั่งลำน้ำเจ้าพระยาจากอยุธยาถึงชายทะเลในวรรณคดีเรื่องนี้ ไม่กล่าวถึงคลองที่มีการขุดขึ้นแต่อย่างใด การเดินทางคงไปตามลำน้ำธรรมชาติที่มีลักษณะคดเคี้ยวเป็นคูกเป็นตอนที่สุดเสียเวลามากกว่าจะออกทะเล

การกล่าวถึงการขุดลอกคลอง มีปรากฏในพระราชพงศาวดารอยุธยา ที่ว่าในรัชกาลของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ โปรดเกล้าฯ ให้ขุดลอกคลองลำโรงที่มีมาก่อน จากแม่น้ำเจ้าพระยาผ่านบริเวณป่าชายเลน ไปออกทะเลแถวอ่าวบางปะกง

สมัยรัชกาลของสมเด็จพระชัยราชาธิราชในตอนปลายของคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ ได้มีการขุดคลองลัดที่ตำบลบางกอก แล้วต่อมาก็สถาปนาเมืองธนบุรีศรีมหาสมุทรขึ้นในบริเวณนั้น ซึ่งก็อาจกล่าวได้ว่าการขุดคลองลัดทำให้บริเวณนั้นเกิดเป็นเมืองขึ้น

เรื่องนี้ก็ดูเข้ากันได้กับการขุดคลองลัดแม่น้ำอ้อมจากปากคลองบางใหญ่บริเวณเหนือวัดเฉลิมพระเกียรติมายังปากคลองบางกรวยที่หน้าวัดเขมาภิรตารามในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าปราสาททองในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ ทำให้เกิดเมืองตลาดแก้ว ตลาดขวัญ ที่ต่อมาเป็นเมืองนนทบุรี

ในขณะที่ผลของการขุดคลองลัดแม่น้ำอ้อมที่เชียงราก ที่เรียกว่าคลองลัดเกร็ดใหญ่ ในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมนั้น ต่อมาในรัชกาลของสมเด็จพระนารายณ์ โปรดฯ ให้พวกมอญอพยพมาตั้ง

พระบรมโพธิสมภารไปตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัย ได้เกิดเป็นเมืองสามโคกขึ้นมา แล้วมาเปลี่ยนเป็นเมืองปทุมธานีในรัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

สิ่งที่น่าสังเกตเป็นพิเศษในเรื่องการตั้งถิ่นฐานบ้านเมืองแต่สมัยอยุธยาลงมาก็คือ แหล่งที่เป็นชุมชนใหญ่ที่เป็นเมืองนั้น มักเกิดขึ้นในบริเวณที่เป็นแม่น้ำอ้อม ซึ่งมักมีบริเวณที่ดอนเกิดขึ้นเนื่องจากการทับถมของโคลนตะกอน ดังเห็นได้จากบริเวณเมืองพระนครศรีอยุธยา เมืองบางกอกหรือเมืองธนบุรี เมืองนนทบุรี เมืองสามโคก และบริเวณอำเภอปากเกร็ดในปัจจุบัน

ในขณะเดียวกันก็มีการขุดคลองลัดและคลองเชื่อมลำน้ำธรรมชาติเพื่อความสะดวกในการคมนาคม และในเวลาเดียวกันก็มีการขยายตัวของชุมชนหมู่บ้านและเมืองขนาดเล็กไปตามลำน้ำลำคลองเหล่านั้น ลักษณะเช่นนี้แลเห็นได้จากบรรดาคลองขุดรอบๆ ตัวเมืองอยุธยา โดยเฉพาะทางเหนือและทางใต้ จนทำให้เห็นได้ว่าเมืองยุยยานั้นไม่เพียงแต่เป็นเกาะที่มีแม่น้ำล้อมรอบเท่านั้น หากยังมีเครือข่ายของแม่น้ำลำน้ำ และลำคลองอยู่โดยรอบ การขุดคลองเชื่อมระหว่างลำน้ำอ้อมบางกอกน้อยที่ผ่านวัดชัยพฤกษ์มาลาไปยังลำน้ำอ้อมบางกรวยที่วัดรวก ในรัชกาลของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่ทำให้เกิดการเติบโต และการขยายตัวของชุมชนในบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมใหม่ที่ต่ำจากยุยยาลงมา ครั้นถึงสมัยกรุงเทพระ็จ ก็มีการขุดคลองข่อยออกจากสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาไปทั้งทางตะวันตก และตะวันออกมากมาย โดยเริ่มแต่เขตเมืองสามโคกลงมา คลองเหล่านี้ล้วนมีชื่อเสียงเรียงนาม และมักปรากฏกล่าวถึงในวรรณคดีที่เรียกว่านิราศ เช่น นิราศภูเขาทองของสุนทรภู่ เป็นต้น บ้านเรือนผู้คนก็จะขยายตัวตามลำคลองนี้ออกไปสู่บริเวณท้องทุ่ง บริเวณใดที่เป็นเมืองก็มักจะมีคลองขุดแยกออกจากแม่น้ำออกไปทั้งสองฝั่ง ตรงใดที่เป็นปากคลองก็มักพบวัดสำคัญและย่านตลาด สิ่งที่น่าสังเกตก็คือ มีการขุดคลองเชื่อมต่อกันระหว่างแม่น้ำสำคัญ ไม่ว่าจะเป็นกับแม่น้ำบางปะกงที่อยู่ทางด้านตะวันออก กับแม่น้ำท่าจีนและแม่น้ำแม่กลองทางด้านตะวันตก แต่ความสำคัญดูเหมือนจะหนักไปทางด้านตะวันตกกับทางแม่น้ำท่าจีนและแม่กลองมากกว่า ทำให้แลเห็นการตั้งถิ่นฐานที่เติบโตและต่อเนื่องของพื้นที่ในลุ่มน้ำเจ้าพระยาทางด้านตะวันตกกับแม่น้ำท่าจีนและแม่กลอง พื้นที่ทั้งสามลุ่มน้ำนี้คือ พื้นที่รองรับประชากรส่วนใหญ่ในดินดอนสามเหลี่ยมใหม่ในสมัยกรุงเทพระ็จ ตอนต้น

พอมาถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ การเติบโตของบ้านเมืองในลุ่มแม่น้ำก็ถึงขีดสุด เพราะมีการขุดคลองกันอย่างมากมายในท้องทุ่งสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา แต่คลองส่วนใหญ่ที่ขุดนั้นไม่ได้มุ่งหวังเพื่อการคมนาคมอย่างแต่ก่อนเพียงอย่างเดียว หากมุ่งเพื่อขยายพื้นที่การเกษตรในการปลูกข้าว ซึ่งเป็นสินค้าที่สำคัญของประเทศ ผลที่ตามมาของการขุดคลองก็คือ การกระจายตัวของชุมชนในระดับหมู่บ้านที่เข้าไปในท้องทุ่งทั้งด้านตะวันตกและตะวันออก โดยเฉพาะทุ่งรังสิตนั้นกินพื้นที่ไกลออกไปจนถึงเขตจังหวัดนครนายก

พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรม

ตามที่กล่าวมาแล้วก็คือ การเสนอให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงทางสภาพแวดล้อมและลักษณะทางภูมิศาสตร์ของดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยา ที่สัมพันธ์กับการตั้งถิ่นฐานบ้านเมืองของมนุษย์ในพื้นที่ลุ่มน้ำในช่วงเวลาต่างๆ ซึ่งถ้าหยุดอยู่เพียงแค่นี้ก็เท่ากับเป็นการยอมรับอิทธิพลของสภาพทางภูมิศาสตร์ในการกำหนดการตั้งถิ่นฐานและการเกิดขึ้นของบ้านเมืองอย่างสิ้นเชิง (geographical determinism) แต่

ถ้ามองในทำนองตรงข้าม ผู้ที่กำหนดการตั้งถิ่นฐานและรูปแบบทั้งในด้านโครงสร้างทางกายภาพ และโครงสร้างทางสังคม-วัฒนธรรมที่แท้จริงแล้ว ก็คือมนุษย์นั่นเอง

การที่มนุษย์ต้องอยู่รวมกันเป็นสังคมนั้น ทำให้เกิดการตั้งถิ่นฐานร่วมกันเป็นชุมชนขึ้น ในขณะเดียวกันศักยภาพของมนุษย์ในด้านการเรียนรู้ได้ทำให้มนุษย์คิดอะไรร่วมกันในด้านการดำรงชีวิต ไม่ว่าจะเป็นกระบวนการปรับตัวเองเข้ากับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ การสร้างระบบทางสังคมเศรษฐกิจ การเมืองและระบบความเชื่อ จนเกิดเป็นระบบทางวัฒนธรรมที่มีรูปแบบเฉพาะของแต่ละกลุ่มแต่ละสังคมขึ้นมา รูปแบบดังกล่าวนี้ก็มีเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัยแห่งกาลเวลา อันเนื่องมาจากความไม่หยุดนิ่งทางสังคมและความคิดที่เกิดจากกระบวนการเรียนรู้ของมนุษย์นั่นเอง

ความไม่หยุดนิ่งทางสังคมของมนุษย์นั้นคือ การเกิดและการตายตามธรรมชาติที่ทำให้เกิดคนรุ่นเก่าและรุ่นใหม่อยู่ตลอดเวลา ในขณะเดียวกันก็มีการย้ายเข้าและย้ายออกที่ทำให้จำนวนคนอาจเพิ่มขึ้นหรือลดลงกว่าเดิมได้ พัฒนาการทางสังคมของผู้คนในบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยานั้น หากได้เกิดขึ้นจากการเติบโตของกลุ่มชนใดกลุ่มชนหนึ่งจากอัตราการเกิด หรือการเจริญพันธุ์ไม่ หากเกิดขึ้นจากการเคลื่อนย้ายของชนกลุ่มต่างๆ จากภายนอกเข้ามาตั้งถิ่นฐานในช่วงเวลาต่างๆ ทางประวัติศาสตร์เป็นสำคัญ

จากหลักฐานทางด้านโบราณคดีเท่าที่พบและศึกษากันในขณะนี้ สะท้อนให้เห็นว่าบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยามีพัฒนาการทางสังคมที่แลเห็นได้ชัดเจนจากการตั้งถิ่นฐานและรูปแบบทางวัฒนธรรมเป็นบ้านเป็นเมืองมาประมาณ ๓,๕๐๐ ปีที่ผ่านมาเป็นอย่างมาก อีกทั้งยังเป็นพัฒนาการที่เกิดจากการเคลื่อนย้ายเข้ามาของกลุ่มชนต่างๆ จากภายนอก วัฒนธรรมที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ พอเรียกได้ว่าเป็นยุคโลหะ เพราะคนในยุคนี้มีความรู้ในการถลุงโลหะธาตุ และนำโลหะมาทำเครื่องมือเครื่องใช้และเครื่องประดับกันแล้ว ซึ่งก็แสดงให้เห็นว่าเป็นสังคมที่มีความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีเป็นอย่างมาก ความรู้ในด้านนี้คงมากับกลุ่มชนจากภายนอกที่เคลื่อนย้ายเข้ามา ยิ่งกว่านั้นกลุ่มคนเหล่านี้ยังมีกรนำเอาเปลือกหอยทะเลชนิดต่างๆ จากทะเลลึก มาทำเป็นเครื่องประดับที่มีราคาและใช้เป็นเงินตราในการแลกเปลี่ยนสินค้าอีกด้วย

ตัวอย่างเช่น ทางด้านตะวันออกของกลุ่มน้ำเจ้าพระยาพบแหล่งฝังศพของคนก่อนประวัติศาสตร์ในกลุ่มน้ำลพบุรี-ป่าสัก ที่มีการใช้หอยเบี้ย (cowry) ปูพื้นรองรับศพคนตาย และมีการใช้หอยสังข์และหอยมือเสือทำเครื่องประดับ เช่น กำไลและต่างหู เป็นต้น ในขณะเดียวกันก็พบว่าบรรดาชุมชนโบราณเหล่านั้นหลายแห่งสัมพันธ์กับการถลุงทองแดงและเหล็ก อาจตีความได้ว่าโลหะธาตุคือสิ่งสำคัญ ที่ดึงดูดให้มีกลุ่มชนจากภายนอกที่มีความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีเคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐาน ส่วนทางด้านตะวันตกของกลุ่มน้ำเจ้าพระยาก็พบชุมชนในยุคโลหะที่สะท้อนให้เห็นถึง การติดต่อกับภายนอกทางทะเลอย่างต่อเนื่อง เช่น บริเวณโคกพลับ ตำบลโพธิ์หัก อำเภอบางแพ จังหวัดราชบุรี พบแหล่งฝังศพของกลุ่มชนโบราณที่ตั้งอยู่บนที่ราบลุ่มใกล้ทะเล พบเครื่องประดับเป็นต่างหู และหวีที่เป็นศิลปะของเวียดนามเหนือและจีน เป็นชุมชนที่มีอายุไม่ต่ำกว่า ๒๕๐๐ ปีที่ผ่านมา แต่ที่สำคัญก็คือในพื้นที่ลุ่มน้ำท่าจีน-แม่กลองที่อยู่ในเขตจังหวัดสุพรรณบุรี ราชบุรี และกาญจนบุรีนั้น มีแหล่งชุมชนโบราณที่พบโบราณวัตถุทั้งที่เป็นของนำเข้ามาจากภายนอก และที่แสดงให้เห็นว่าเป็นของกลุ่มชนที่เคลื่อนย้ายจากภายนอกเข้ามา เช่น พวกลูกปัดหลายสี (etched beads) และภาพจารบนภาชนะสำริดที่เป็นวัฒนธรรมอินเดีย ต่างหู จี้ห้อย

คอแบบ-สิง-สิง-โอ และกลองมโหระทึกที่มาจากเวียดนามและจีนใต้ ชุมชนทางซีกตะวันตกของกลุ่มน้ำเจ้าพระยาดังกล่าวนี้ นับเนื่องเป็นชุมชนทางการค้าที่ติดต่อกับภายนอกทางทะเลและติดต่อกับผู้คนที่อยู่ตามป่าเขาที่เป็นเครือข่าย เพราะพบแหล่งโบราณคดีตามถ้ำและป่าเขาในเทือกเขาตะนาวศรี และถนนธงชัยหลายแห่ง ที่มีโบราณวัตถุที่ได้มาจากการแลกเปลี่ยนสินค้าของป่าและแร่ธาตุ ยกตัวอย่างเช่น กลองสำริด ลูกปัด และเครื่องมือเครื่องใช้ที่ทำด้วยสำริดและเหล็ก

บริเวณที่มีความเคลื่อนไหวในด้านการค้าขายและติดต่อกับภายนอกทางทะเล และติดต่อกับภายในทั้งทางบกและทางน้ำ มากกว่าแห่งใด ๆ ในลุ่มน้ำเจ้าพระยา ก็คือบริเวณลุ่มน้ำจระเข้สามพันซึ่งเป็นลำน้ำสาขาของแม่น้ำท่าจีน มีต้นน้ำมาจากที่สูงทางตะวันตกและทางเหนือในเขตอำเภอพนมทวน และอำเภอบ่อพลอย จังหวัดกาญจนบุรี ลำน้ำนี้ไหลลงสู่ที่ลุ่มต่ำของแม่น้ำท่าจีนในเขตอำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี พื้นที่ซึ่งลำน้ำจระเข้สามพันไหลผ่านนี้พบร่องรอยของชุมชนโบราณที่มีอายุแต่ราว ๒,๕๐๐ ปีลงมามากมาย อีกทั้งมีการอยู่อาศัยเนื่องมาจนถึงสมัยยุคต้นประวัติศาสตร์โดยมีเมืองอุทองพัฒนาขึ้นเป็นเมืองท่าที่มีการติดต่อกับภายนอกทางทะเลที่มีอายุเก่ากว่า และร่วมสมัยเดียวกับเมืองออกแควซึ่งเป็นเมืองท่าของแคว้นพูนันที่อยู่ใกล้กับปากน้ำโขงในประเทศเวียดนาม บริเวณนี้พบโบราณวัตถุมากมายที่มาจากภายนอก เช่น จากกรีก โรมัน จีนและอินเดีย ความแตกต่างกันระหว่างเมืองอุทองกับเมืองออกแควก็คือเมืองออกแควอยู่ในพื้นที่ลุ่มต่ำน้ำท่วมถึง ลักษณะเหมือนกับพื้นที่ป่าชายเลน ส่วนเมืองอุทองอยู่บนตระพักที่สูงที่ลาดลงจากภูเขามาจดกับพื้นที่ลุ่มต่ำที่มีลำน้ำใหญ่ผ่าน ทำให้แลเห็นตัวเมืองและความเป็นเมืองโดดเด่นยิ่งกว่า แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นไม่ได้หมายความว่าบรรดาชุมชนอื่นๆ ใกล้เคียงที่ร่วมสมัยเดียวกับเมืองอุทองจะตั้งอยู่บนที่สูงที่ดอนเช่นเมืองอุทอง ทำนองตรงข้ามกับร่องรอยของชุมชนขนาดเล็กอีกมากมายที่กระจายกันอยู่ตามพื้นที่ริมลำน้ำและที่ดอนในบริเวณที่ลุ่มต่ำของแม่น้ำท่าจีน ทั้งในเขตอำเภอสองพี่น้องและบริเวณใกล้เคียง

แม้ว่าเมืองอุทองจะสืบเนื่องมาจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๗-๘ ที่นับเนื่องเป็นสมัยทวารวดีที่มีพัฒนาการของรัฐที่ได้รับอารยธรรมจากอินเดียแล้ว แต่ความสำคัญในฐานะเป็นเมืองท่าก็ลดน้อยลง อันเนื่องมาจากการเกิดเมืองสำคัญขึ้นตามลำน้ำที่สะดวกในการคมนาคมกว่า ได้แก่เมืองนครชัยศรีที่ลำน้ำบางแก้วในเขตจังหวัดนครปฐม และเมืองคูบัว ที่ลำแม่น้ำอ้อมในเขตจังหวัดราชบุรี เมืองนครชัยศรีสัมพันธ์กับลำน้ำท่าจีนในขณะที่เมืองคูบัวเกี่ยวข้องกับลำน้ำแม่กลอง ทั้งสองเมืองต่างก็เป็นเมืองท่าที่ใหญ่และสำคัญทางซีกตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา อีกทั้งเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาและศิลปวัฒนธรรมของสมัยทวารวดี ความเจริญทางการค้าและวัฒนธรรมเป็นสิ่งแพร่หลายจากเมืองสำคัญที่เป็นเมืองท่าทั้งสองแห่งนี้ไปทางตอนเหนือและตะวันออกเฉียงเหนือของดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยา ไปตามแม่น้ำลำคลอง เป็นผลให้เกิดบ้านเมืองภายในที่เป็นดินดอนสามเหลี่ยมเก่า ตั้งแต่สิงห์บุรี ลพบุรี ชัยนาท ไปจนถึงนครสวรรค์ ปัจจุบันจะพบร่องรอยของเมืองโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมตามลำน้ำต่างๆ ในเขตดินดอนสามเหลี่ยมเก่ามากมาย เมืองเหล่านี้ไม่อาจนับเป็นเมืองท่าที่ติดต่อกับโพ้นทะเลได้ เช่น นครชัยศรีและคูบัว เพราะไม่พบหลักฐานทางโบราณคดีที่เป็นของมาจากภายนอกเหมือนเช่นทางอุทอง นครชัยศรีและคูบัว ดูเหมือนเมืองท่าที่ติดต่อกับทางทะเล ทางซีกตะวันออกของกลุ่มน้ำเจ้าพระยา จะพบเฉพาะในลุ่มน้ำบางปะกงซึ่งได้แก่เมืองศรีมโหสถ ในเขตอำเภอโคกปีป จังหวัดปราจีนบุรี และเมืองพระรถในเขตอำเภอพนสนธิคม จังหวัดชลบุรี เท่านั้น

หากมองภาพรวมจากการเชื่อมโยงบรรดาร่องรอยเมืองโบราณและชุมชนโบราณที่พัฒนาขึ้นในสมัยทวารวดีเข้ากับสภาพภูมิศาสตร์ของดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยาแล้ว ก็อาจกล่าวได้ว่าสังคมมนุษย์ที่อยู่ในบริเวณนี้ คือ สังคมในกลุ่มแม่น้ำลำคลอง เพราะส่วนใหญ่เกิดขึ้นในที่ราบลุ่ม ตามแม่น้ำและลำน้ำที่เป็นเส้นทางคมนาคม จากหลักฐานทางโบราณคดีและเส้นทางคมนาคมโบราณ พออนุมานได้ว่าผู้คนเข้ามาตั้งหลักแหล่งนั้น มีทั้งการขยายตัวของกลุ่มชนเดิมของท้องถิ่นที่มีมาแต่สมัยโลหะตอนปลาย กลุ่มชนที่เคลื่อนย้ายลงมาจากที่ราบสูงในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และกลุ่มชนที่เข้ามาทางทะเล การขยายตัวของกลุ่มคนในพื้นที่แต่เดิมในยุคโลหะสู่ลุ่มแม่น้ำนั้น เห็นได้จากการพบแหล่งโบราณคดีแบบก่อนประวัติศาสตร์ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำ ปะปนและผสมผสานกันกับแหล่งชุมชนในวัฒนธรรมพุทธศาสนาแบบทวารวดี ส่วนร่องรอยของการเคลื่อนย้ายของกลุ่มชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์จากภาคตะวันออกเฉียงเหนือลงสู่พื้นที่ลุ่มแม่น้ำในภาคกลางนั้น เห็นได้จากรูปแบบของชุมชนหลายแห่งในพื้นที่ลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนบน คล้ายคลึงกับที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น ผังเมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ เมืองบง เมืองบึงคอกช้างและเมืองดงแม่บางเมือง ในจังหวัดนครสวรรค์ เป็นต้น ยิ่งกว่านั้นยังพบโบราณวัตถุบางอย่างที่แสดงความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมกับผู้คนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น ประเพณีการปักหินตั้งหรือเสมาแสดงเขตศักดิ์สิทธิ์ของศาสนสถาน ที่ตามชุมชนทวารวดีในภาคกลางหลายแห่ง เช่น ที่เมืองศรีเทพ เมืองบง เมืองทัพชุมพล และดงแม่บางเมืองในเขตจังหวัดนครสวรรค์ สำหรับความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนบ้านเมืองในลุ่มน้ำเจ้าพระยากับกลุ่มชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือนี้ ยังยืนยันให้เห็นจากร่องรอยของอิทธิพลศาสนา และวัฒนธรรมยุคทวารวดีจากภาคกลาง ที่ผ่านเมืองศรีเทพเข้าสู่ลุ่มน้ำมูล-ชี อีกด้วย ยิ่งเมื่อย้อนหลังขึ้นไปในยุคโลหะก็ยิ่งแลเห็นร่องรอยของการเคลื่อนย้ายของผู้คนจากภายนอกทางชายทะเลในเขตประเทศเวียดนาม ผ่านเข้ามายังภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จนทำให้ภูมิภาคนี้มีประชากรที่หนาแน่นกว่าบริเวณอื่นๆ ในประเทศไทยและประเทศใกล้เคียง เช่นลาวและเขมร

แต่กลุ่มคนที่สำคัญที่ทำให้เกิดการเคลื่อนไหว และเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมอย่างมากนั้น น่าจะเป็นกลุ่มที่อยู่ในพื้นที่ใกล้ทะเล ร่องรอยของการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของผู้คนเหล่านี้ นักวิชาการส่วนใหญ่โดยเฉพาะนักโบราณคดีให้ความสนใจน้อย เพราะมักจะคิดเห็นว่าบริเวณพื้นที่ใกล้ทะเลเป็นที่ลุ่มต่ำเป็นป่าชายเลนและทะเลตม ไม่เหมาะแก่การตั้งถิ่นฐานของคนส่วนใหญ่ที่มีอาชีพทางเกษตรกรรม จนเมื่อไม่นานมานี้ได้มีการพบแหล่งโบราณคดีในพื้นที่เหล่านี้ขึ้น เช่นที่โคกพนมดี และบริเวณใกล้เคียงที่แสดงให้เห็นว่ามีกลุ่มชนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่นี้มาช้านาน หากินอยู่กับการรวบรวมอาหารทะเล เช่น หอย ปู ปลา ในพื้นที่ทะเลตมและป่าชายเลนมาดำรงชีวิต รวมทั้งนำอาหารเหล่านี้ไปแลกเปลี่ยนกับกลุ่มชนภายในที่เป็นกสิกร สิ่งที่น่าสังเกตและน่าสนใจก็คือ บรรดาแหล่งโบราณคดีของคนเหล่านี้มักอยู่บนที่ดอนคล้ายๆ กับเกาะอยู่ท่ามกลางที่ลุ่มน้ำท่วมถึง ทำให้เข้าใจได้ว่าบรรดาพื้นที่ลุ่มต่ำตามริมลำน้ำในแถบป่าชายเลนใกล้ทะเล ก็มีพื้นที่ที่ดอนที่ตั้งหลักแหล่งชุมชนได้เหมือนกัน หลายๆ แห่งของชุมชนเหล่านี้ได้กลายเป็นแหล่งท่าเรือ หรือที่พักสินค้าของพวกพ่อค้าหรือผู้ที่เข้ามาทางทะเลได้เข้ามาตั้งหลักแหล่งผสมผสาน จนเกิดเป็นชุมชนที่กระจายกันอยู่ตามที่ต่างๆ แต่น่าเสียดายที่ไม่มีใครมีผู้สนใจทำการสำรวจค้นคว้ากัน หลายๆ แห่งก็ถูกทำลายหมดไป คงเหลือแหล่งที่พอให้ศึกษาได้ไม่กี่แห่ง เช่น หนองโนในเขตจังหวัดชลบุรี ในพื้นที่ซีกตะวันออกของดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยา ที่อาจนับเนื่องเป็นชุมชนบวรารของเมืองพระรถในเขตอำเภอพนสนิมคม อันเป็นเมืองท่าสมัยทวารวดีที่พัฒนาขึ้นในระยะเวลาต่อมา ใน

ขณะที่ทางซีกตะวันตกในเขตลุ่มน้ำท่าจีนก็เห็นตัวอย่างได้ที่โคกพลับ ตำบลโพธิ์หัก อำเภอบางแพและบริเวณอื่นๆ ในแถบลุ่มน้ำท่าจีนที่มีส่วนสัมพันธ์กับการเกิดเมืองนครชัยศรีอันเป็นเมืองสำคัญของสมัยทวารวดี

บริเวณที่พบแหล่งชุมชนโบราณของกลุ่มชนใกล้เคียงที่แสดงให้เห็นถึงการสืบเนื่องแต่สมัยทวารวดีมาจนสมัยลพบุรีและอยุธยา ก็คือบริเวณปากน้ำแม่กลองและอ่าวบางตะบูนที่สัมพันธ์กับปากแม่น้ำเพชรบุรี แต่เดิมเคยเป็นชายหาดเก่า เมื่อมีการทับถมของโคลนตะกอนเพิ่มขึ้นก็เกิดพื้นที่ป่าชายเลนและทะเลตมยื่นล้ำออกไป ทำให้บริเวณชายหาดแต่เดิมกลายเป็นที่ดอน เป็นที่ตั้งของชุมชนโบราณในสมัยทวารวดีที่มีเมืองคูบัวเป็นเมืองสำคัญ และมีชุมชนบริวารกระจายไปตามแนวชายหาดเดิมจนถึงเพชรบุรี เมืองคูบัวเป็นเมืองท่าที่มีลำน้ำใหญ่จากทะเลเข้าไปถึง คือ ลำแม่น้ำอ้อมที่แยกจากลำน้ำแม่กลอง ที่อำเภออัมพวาไหลวกไปทางอำเภอดุสิต แล้วมาบรรจบกับแม่น้ำแม่กลองอีกทีหนึ่งตรงบริเวณหน้าเมืองราชบุรี สองฝั่งแม่น้ำอ้อมเป็นป่าชายเลนที่มีทั้งที่ดอนและที่ลุ่ม พบการตั้งถิ่นฐานของผู้คนที่มีมาแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายจนถึงสมัยทวารวดี เช่นที่โคกพริก และที่สืบเนื่องมาจนสมัยอยุธยา สิ่งที่แสดงให้เห็นร่องรอยการอยู่อาศัยที่สืบเนื่องก็คือ บรรดาเปลือกหอยโดยเฉพาะหอยแครงที่คนนำมาบริโภคและเศษภาชนะดินเผาหลายยุคหลายสมัย โดยเฉพาะเศษภาชนะดินเผาเคลือบของจีนนั้นมีแต่สมัยห้าราชวงศ์ สมัยราชวงศ์ซ่ง ราชวงศ์หยวน มาจนถึงสมัยราชวงศ์หมิง ตรงท้องน้ำที่ลำน้ำอ้อมมาบรรจบกับแม่น้ำแม่กลองที่หน้าเมืองราชบุรีนั้นมีผู้ขุดพบภาชนะดินเผานานาชนิดที่เป็นของมาจากภายนอก โดยเฉพาะภาชนะในยุคราชวงศ์หยวนนั้นมากเป็นพิเศษ รวมทั้งเหรียญอีแปะเงินหลายยุคหลายสมัยแต่ราชวงศ์ซ่งเป็นต้นมา แต่ที่สำคัญพบแผ่นอิฐสมัยราชวงศ์ซ่ง ที่มีผู้นำเข้ามาเพื่อสร้างศาสนสถานของคนจีนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐาน ซึ่งก็อาจกล่าวได้ว่าหลักฐานทางโบราณคดีที่พบดังกล่าวนี้ พอชี้ให้เห็นว่ามีการเคลื่อนย้ายของคนจีนแต่สมัยราชวงศ์ซ่งเข้ามาตั้งถิ่นฐานแถวปากน้ำแม่กลอง เข้ามาตามลำน้ำอ้อมจนถึงหน้าเมืองราชบุรี

เมืองราชบุรีมีหลักฐานทางโบราณคดี เช่น พระบรมธาตุที่เป็นพระปรางค์และกำแพงศิลาแลงล้อมวัดที่มีอายุแต่คริสต์ศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ ลงมานั้น ตั้งอยู่ห่างจากเมืองคูบัวที่เป็นเมืองสำคัญในสมัยทวารวดีเพียง ๕ กิโลเมตร ทั้งระยะทางที่ห่างกันและช่วงเวลาที่สืบเนื่องกันนั้นแสดงให้เห็นว่าเมืองทั้งสองคือ เมืองเดียวกันแต่คนละสมัย การเปลี่ยนตำแหน่งเมืองก็เนื่องมาจากการย้ายตำแหน่งเมืองมาอยู่ใกล้ทางน้ำที่เป็นเส้นทางคมนาคมใหม่ ประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งก็คือ เกิดชุมชนใหม่ขึ้นอันเนื่องมาจากมีคนจากภายนอกที่เป็นพวกพ่อค้าวานิชเข้ามาตั้งถิ่นฐานนั่นเอง การเกิดเมืองราชบุรีขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๓ นั้น นับเนื่องเป็นสมัยลพบุรี เพราะศิลปกรรมที่เห็นได้จากศาสนสถานที่เป็นแหล่งพิธีกรรมของชุมชนได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมขอมที่มีอายุแต่คริสต์ศตวรรษที่ ๑๓ ลงมา แต่ในช่วงเวลานี้ก็หาเมืองราชบุรีแต่เพียงแห่งเดียวไม่ หากเกิดเมืองร่วมสมัยอีกมากมาย อันแสดงให้เห็นถึงยุคของการเกิดบ้านเมืองใหม่อย่างชัดเจน โดยเฉพาะที่สัมพันธ์กับเมืองราชบุรี ก็คือเมืองเพชรบุรีเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ริมลำน้ำเพชรบุรีที่ไหลมาออกอ่าวบางตะบูนบริเวณที่ตั้งของเมือง โดยเฉพาะในเขตวัดพริบพริเคยเป็นชุมชนโบราณสมัยทวารวดีมาก่อน ชุมชนโบราณแห่งนี้มีอายุร่วมสมัยกับเมืองคูบัว และตั้งอยู่บนแนวหาดทรายเดิมที่ขนานไปกับแนวชายฝั่งทะเลปัจจุบันที่ยาวต่อเนื่องไปจนถึงเขตอำเภอชะอำ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์

ความแตกต่างกันระหว่างเมืองราชบุรีและเมืองเพชรบุรีซึ่งร่วมสมัยเดียวกันก็คือ เมืองราชบุรีเป็นเมืองท่าที่สมบูรณ์ เพราะนอกจากสืบต่อมาจากเมืองคูบัวแต่สมัยทวารวดีแล้ว ยังเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำแม่กลองที่เรือเดินทะเลขนาดใหญ่สามารถแล่นเข้ามาได้ถึงบริเวณตัวเมือง ในขณะที่เมืองเพชรบุรีตั้งอยู่ริมลำน้ำเพชรบุรีที่แคบเรือเดินทะเลหรือเรือขนาดใหญ่ ไม่อาจแล่นเข้าไปถึงบริเวณตัวเมืองได้ แต่เมืองเพชรบุรีกลับมีหลักฐานทางด้านเอกสาร เช่นจดหมายเหตุจีนในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ ระบุว่าเห็นว่าจะจะเป็นเมืองท่า เช่น กล่าวไว้ในปี ค.ศ.๑๒๙๔ ได้มีทูตของเสียมหรือสยามจากเมืองพริบไปยังเมืองจีน เป็นต้น ซึ่งในช่วงเวลานี้ บริเวณดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยามีแคว้นหรือรัฐอยู่ ๒ รัฐ คือเสียมหรือสยามกับหลอฮกหรือละโว้ เพราะในศตวรรษเดียวกันนั้น ทางหลอฮกหรือละโว้ก็มีการส่งทูตไปเมืองจีนด้วย

การที่หลักฐานด้านเอกสารระบุว่าเมืองเพชรบุรีเป็นเมืองท่านั้น ในขั้นแรกก็ดูขัดแย้งกับการที่เมืองเพชรบุรีตั้งอยู่ริมลำน้ำที่แคบมาก แต่ต่อมาในขั้นหลังเมื่อมีการพบหลักฐานทางโบราณคดีเพิ่มขึ้นก็ทำให้พอเข้าใจได้ นั่นก็คือความเป็นเมืองท่าของเพชรบุรีหาได้อยู่ที่ต้องมีลำน้ำใหญ่ที่เรือเดินทะเลจะเข้ามาจอดหน้าตัวเมืองได้อย่างเมืองราชบุรีไม่ หากอยู่ที่การมีท่าเรือจอด (entrepot)^๒ หลายแห่งตามชายฝั่งทะเลตั้งแต่อ่าวบางตะบูนเรื่อยขึ้นไปจนเขตอำเภอชะอำ แหล่งโบราณคดีเหล่านี้มักอยู่ในพื้นที่ป่าชายเลนที่มีทางน้ำออกไปทะเลได้สะดวก ซึ่งปัจจุบันนี้ทางน้ำเหล่านั้นตื้นเขิน หรือแคบลงอีกทั้งมีการเปลี่ยนทางเดินบ่อยๆ จากรูปแบบของเศษภาชนะดินเผาเคลือบที่เป็นสินค้ามาจากเมืองจีน พอกำหนดได้ว่าแหล่งท่าเรือจอดเหล่านี้มีอายุแต่สมัยราชวงศ์ซ่ง- หยวน และราชวงศ์หมิงลงมา ในบรรดาเศษภาชนะเหล่านี้ก็พบเศษภาชนะสังคโลกของสุโขทัยรวมอยู่ด้วย

ดังนั้นเรือสินค้าจึงไม่จำเป็นต้องแล่นเข้ามาถึงตัวเมืองเพชรบุรี และการขนส่งสินค้าก็ทำได้ด้วยการใช้เรือเล็กจากบรรดาท่าเรือตามชายฝั่งเข้ามายังตัวเมือง ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างท่าเรือจอดหรือสถานที่ขนส่งสินค้ากับเมืองท่าริมฝั่งลำน้ำเพชรบุรีก็เคยมีมาก่อนในแถบอ่าวไทย เช่นระหว่างท่าเรือจอดที่แหลมโพธิ์ ตำบลพุมเรียงกับเมืองไชยาที่สุราษฎร์ธานี ที่มีอายุในคริสต์ศตวรรษที่ ๘-๑๐

แหล่งท่าเรือจอดที่มีการขุดค้นทางโบราณคดีในอ่าวไทยที่สัมพันธ์กับการตั้งถิ่นฐานของผู้คนในดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยา ก็คือบริเวณเขายี่สารในเขตตำบลยี่สาร อำเภออัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม โดยตำแหน่งทางภูมิศาสตร์บริเวณนี้อยู่ในเขตอ่าวบางตะบูนที่สัมพันธ์กับปากน้ำเพชรบุรีอาจนับเนื่องเป็นท่าเรือของเมืองเพชรบุรีแห่งหนึ่งได้ หลักฐานจากการขุดค้นชั้นดินทางโบราณคดีพบว่าเป็นชุมชนที่มีอายุย้อนไปถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๓ ที่มีการอยู่สืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน ชาวบ้านเคยพบโครงกระดูกมนุษย์ห่อตัวนพากไม้ไผ่ที่แสดงให้เห็นว่ามีผู้คนที่มาจากภายนอกเข้ามา เพราะในช่วงเวลาเช่นนี้คนในท้องถิ่นมีประเพณีเผาศพกันตามความเชื่อทางพุทธศาสนากันหมดแล้ว แต่ทั้งนี้ก็ได้หมายความว่าผู้ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในที่นี้จะมาจากภายนอกทั้งหมด การพบเศษภาชนะดินเผาแกร่งที่เป็นตุ่ม หม้อ ไห ที่มาจากเตาแม่ น้ำสุพรรณจากเมืองสุพรรณบุรี รวมทั้งพระพุทธรูปหินทรายแดงและเสมาของโบสถ์ ก็ทำให้แลเห็นการมีวัดและการมีคนที่ตั้งถิ่นฐานผสมผสานอยู่ด้วย แต่ที่สำคัญก็คือในบรรดาเศษภาชนะดินเผาแกร่งเหล่านั้นมีตุ่มไหขนาดใหญ่รวมอยู่ด้วย มีที่ยังอยู่อย่างสมบูรณ์ก็มีเป็นโบราณวัตถุที่ทางวัดยังคงรักษาไว้ ตุ่มไหขนาดใหญ่ดังกล่าวนี้เคยมีผู้เข้าใจผิดและเชื่อว่าเป็นของที่ผลิตจากเตาที่เมืองสุโขทัย จึงมักเรียกกันว่าตุ่มสุโขทัย ทั้งๆ ที่ความเป็นจริงนั้นยังไม่พบเตาขนาดใหญ่ใดที่สุโขทัยพอเผาตุ่ม

ไหเหล่านี้ได้ ยิ่งกว่านั้นบรรดาตุ่มเหล่านี้มักพบมากตามบริเวณลุ่มน้ำท่าจีน แม่งลองและเพชรบุรี โดยเฉพาะแต่บริเวณปากแม่น้ำเข้ามาภายใน ปัจจุบันนี้ยังพบอยู่ตามวัดต่างๆ ก็มี

ตุ่มไหขนาดใหญ่ที่มีความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมที่เป็นพื้นที่น้ำกร่อยของป่าชายเลนบริเวณปากแม่น้ำเป็นอย่างมาก นั่นก็คือผู้ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยเป็นชุมชนในพื้นที่นี้ได้ ก็จะต้องควบคุมภาวะการมีน้ำจืดเพื่อการบริโภคอุปโภคให้ได้ ซึ่งปัจจุบันนี้ก็สะท้อนให้เห็นได้จากบรรดาชาวบ้านแถวป่าชายเลนของอ่าวบางตะบูน ต่างก็หาทางกักน้ำฝนไว้กินและนำน้ำจืดจากแม่น้ำเพชรบุรีใส่เรือมาขายและแจกจ่ายระหว่างกัน สิ่งที่เกิดขึ้นก็คือโอ่งน้ำขนาดใหญ่ ที่แต่ละบ้านเรือนจะมีอยู่ไม่ต่ำกว่า ๑๐ หรือ ๑๕ ใบขึ้นไปทีเดียว โอ่งเหล่านี้คือโอ่งซีเมนต์ในปัจจุบันที่มีการผลิตขายกันในท้องถิ่น แต่สมัยโบราณการมีตุ่มไหขนาดใหญ่ก็คือสิ่งที่ควบคุมภาวะการขาดแคลนน้ำจืดนั่นเอง ซึ่งก็เป็นสิ่งที่คนในท้องถิ่นไม่มีความรู้ทางเทคโนโลยีที่จะผลิตขึ้นมาได้ น่าจะเป็นเรื่องของการนำเข้ามาของคนจากภายนอกที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานมากกว่า จึงทำให้พอตีความได้ว่าบรรดาตุ่มไหเหล่านี้ น่าจะมีความสัมพันธ์กับการเข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณพื้นที่น้ำกร่อยตามปากแม่น้ำและป่าชายเลนของดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยาเป็นอย่างมาก ดังนั้น จึงเกิดคำถามขึ้นว่า คนจากภายนอกที่เข้ามาเป็นใคร คำตอบเบื้องต้นก็คือ ตุ่มไหเหล่านี้ผลิตจากที่ใด และใครเป็นผู้นำเข้ามา หลายนๆ คนคิดว่าตุ่มไหเหล่านี้จะมีเตาผลิตในดินแดนตอนใต้ของประเทศจีน และพ่อค้าที่มาจากประเทศจีนตอนใต้ เช่น กวางตุ้ง กวางสี นำเข้ามา ซ้อคิด ซ้อสันนิษฐานนี้มีหลักฐานอื่นที่แวดล้อมสนับสนุน เช่นชื่อของชุมชนที่อยู่ปากแม่น้ำท่าจีนที่เรียกว่า หลังเกียจ ซึ่งแปลว่า ท่าจีน และการเกิดสวนผลไม้ที่มีการยกร่องขึ้นตามริมฝั่งแม่น้ำแม่กลอง และแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง โดยเฉพาะการมีสวนแบบยกร่องขึ้นนั้นเป็นการแสดงให้เห็นถึงวิธีการของคนในบริเวณตอนใต้ของประเทศจีนอย่างชัดเจน

สวนผลไม้ที่รู้จักกันมาแต่โบราณก็คือ บริเวณสองฝั่งแม่น้ำแม่กลองตั้งแต่เขตอำเภอมือง และอำเภอมัทวา จังหวัดสมุทรสงครามขึ้นไปจนถึงเขตอำเภอมือง จังหวัดราชบุรี คนทั่วไปเรียกว่าสวนนอก กับบริเวณริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก จากธนบุรีไปจนถึงนนทบุรี เรียกว่าสวนใน เป็นของคู่กันกับสวนนอก ปัจจุบันยังไม่ทราบแน่ชัดว่าการทำสวนผลไม้เกิดขึ้นเมื่อใด แต่สมัยอยุธยาครั้งรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มีจดหมายเหตุฝรั่ง โดยเฉพาะเดอ ลา ลูแบร์ ได้กล่าวถึงสวนริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาจากบางกอกไปถึงตลาดแก้วตลาดขวัญ ซึ่งต่อมาก็คือเมืองนนทบุรีแล้ว^{๓๓} แต่ถ้าย้อนหลังขึ้นไปถึงสมัยรัชกาลของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ กำศรวลสมุทรซึ่งเป็นวรรณคดีในยุคนั้น ได้กล่าวถึงการมีผู้คนและถิ่นฐานบ้านสวนอยู่แล้ว

^{๓๓} เยียมาพิเศศพี	บางพลู
ถนัดเหมือนพลูทางเสวย	พื้ดิน
รยมร์กษเมื่อไซดู	กระหนยก นางนา
รศร่าเพอยต้องมลิ้น	ล่นนใจ ลานใจ
^{๓๔} เรือมาจยรยดใกล้	ฉมงงราย
ฉมงงนอกฉมงงใน	อกซ้า
ชาวขุนสรุมุทหลาย	เหล็ย่าน

อวนหย่อนยงทำน้ำ	ถูกปลา ฯ
^{๕๕} กล้วยอ้อยเหลืออ่านอ้าง	ผักนาง
จรหลาดเลขคนหนา	ฝั่งเฝ้า
เยี่ยมาลุดลบาง	รมาต
ถนัดรมาตเด่นเต้า	ไถ่ฉนยร
^{๕๖} มุ่งเหนดยรดาษสร้อย	แสนส่วน
แมนม่วงขนุนไร่เรียง	รุ่มสร้อย
กทิงทองรำดรวโรตร	รศอ่อน พี่แม่
ปรางประเหล่แก้มช้อย	ซาบพนน
^{๖๑} ตัวหันนอเนชช้อย	ชนชಾಯ
วอนว่อนเลงคิด	ค่าพร้าว
หมากสรุกชระสายปลง	ปลิดใหม่
มือแม่ค้าล้าวล้าว	แล่นชิงโครมชิง

พื้นดินและชุมชนที่กล่าวถึงในบทโคลงที่ยกมากล่าวนี้ ส่วนใหญ่คือบริเวณสองฝั่งลำน้ำเจ้าพระยาเก่าตามลำคลองบางกอกน้อยไปจนถึงบางระมาตและย่านใกล้เคียง ทำให้แลเห็นกลุ่มคนที่เรียกว่า ชาวขุนสมุทร มีการจับปลาและมีย่านที่เป็นสวนมะม่วง ขนุน มะปราง หมาก มะพร้าว กล้วย อ้อย ผักต่างๆ รวมทั้งต้นไม้ดอก เช่น กระทิงและลำตวน เป็นย่านที่มีการซื้อขายและกล่าวถึงแม่ค้าที่เป็นพวกลาว ทั้งหมดนี้สะท้อนให้เห็นสังคมชาวสวนที่พัฒนาขึ้นตามฝั่งแม่น้ำลำคลอง เป็นสังคมที่แตกต่างไปโดยสิ้นเชิงจากสังคมชาวนาที่ปลูกข้าวและที่ทำไร่ อย่างไรก็ตามคงไม่อาจทราบได้ว่าบรรดาสวนที่เกิดขึ้นในตอนนั้นเป็นสวนที่มีการยกร่องที่เป็นอิทธิพลมาจากจีนตอนใต้หรือเปล่า แต่สิ่งที่ต้องสังเกตก็คือ การเกิดสวนผลไม้ขึ้นในบริเวณนี้ เป็นการปรับตัวของกลุ่มชนที่ต้องมีความรู้ความเข้าใจทางธรรมชาติและเทคโนโลยีไม่ใช่น้อย เพราะพื้นบริเวณที่ชาวขุนสมุทอยู่ก็คือ บริเวณน้ำกร่อยที่เคยเป็นป่าชายเลนนั่นเอง ปัจจุบันชาวสวนจะเรียกว่าเป็นที่ดินล็กจืดล็กเค็ม ถือว่าเป็นดินที่อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การทำสวนผลไม้ และภาพของสวนในที่นี้ก็คือ การเลือกเฟ้นพันธุ์ไม้ผล ไม้ดอกและพืชพันธุ์ต่างๆ ที่มีประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์มาเพาะปลูกขึ้น ผลผลิตของสวนก็เพื่อการค้าขายเป็นสำคัญ และผู้ที่ทำหน้าที่สำคัญในการซื้อขายก็เป็นพวกผู้หญิงที่ในบทโคลงระบุว่า “แม่ค้าล้าวล้าว” การเติบโตของสังคมชาวสวนใหญ่ในช่วงเวลาต่อมา ก็คือมีการนำเอาของต้นผลไม้จากที่อื่น ซึ่งมีทั้งมาจากภายนอกโพ้นทะเลเข้ามาปลูก เช่น ทุเรียน ลิ้นจี่ มังคุด ลำไย เงาะ เป็นต้น

ตามที่กล่าวมาแล้วก็คือ สิ่ง que แสดงให้เห็นว่าสังคมชาวสวน คือผลผลิตของการตั้งถิ่นฐานและปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมในพื้นที่ใกล้ปากแม่น้ำที่เคยเป็นป่าชายเลนมาก่อน อาจนับเนื่องเป็นสังคมที่เป็นเนื้อแท้ของดินดอนสามเหลี่ยมใหม่อย่างแท้จริง เป็นการปรับตัวของคนหลายเผ่าพันธุ์ที่มีทั้งมาจากภายนอกและภายใน ในสมัยรัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราชการเติบโตของสังคมชาวสวน ทำให้เกิดเมืองบางกอกขึ้นมา มีการขุดคลองลัดแม่น้ำอ้อมตั้งแต่ปากคลองบางกอกน้อยมายังปากคลองบางหลวง ทำให้สอง

ฝั่งของคลองลัดที่กลายเป็นลำน้ำใหญ่นั้นเกิดเป็นเมืองธนบุรีศรีมหาสมุทรเป็นเมืองเอกแต่ที่มีแม่น้ำผ่ากลางขึ้นมา มีวัดเกิดขึ้นหลายแห่ง แต่ที่สำคัญก็คือ วัดระฆังโฆสิตารามหรือวัดบางหว้าใหญ่ เป็นวัดที่มีพระปรางค์สมัยอยุธยาตอนต้นๆ เป็นหลักฐานให้เห็น ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ได้มีการบูรณะพระปรางค์องค์นี้ เลยทำให้มีผู้เข้าใจผิดไปว่าเป็นของที่สร้างขึ้นครั้งรัชกาลนี้ไป ปัจจุบันยังมีวัดและพระปรางค์สมัยอยุธยาตอนต้นเหลืออยู่ริมคลองบางกรวยที่เคยเป็นลำน้ำอ้อมเช่นเดียวกับคลองบางกอกน้อย คือวัดปรางค์หลวง พระปรางค์ของวัดนี้ยังอยู่ในสภาพที่เป็นของเดิมที่แสดงให้เห็นถึงการมีตัวตนและการเติบโตของสังคมชาวสวนในย่านบางกอกและบางกรวยเป็นอย่างดี นอกจากนี้ยังมีแหล่งที่เป็นวัดเก่าที่มีความเชื่อและตำนานสนับสนุนอีกหลายแห่ง เช่นวัดบางขุน เป็นต้น ที่มีซากวิหารเก่าและพระพุทธรูปหินทรายที่มีอยู่ในสมัยอยุธยา และในนิราศพระประธมของสุนทรภู่กล่าวถึงว่า

บางขุนขุนกองมีคลองกว้าง
ว่าเดิมบางชื่อถนนเขาชนของ
เป็นเรื่องหลังครั้งคราวทำอุ้มทอง
แต่คนร้องเรียกเพื่อนไม่เหมือนเดิม^๕

ตำนานทำอุ้มทองกับการเคลื่อนไหวของคนกลุ่มใหม่ในเขตต้า

การกล่าวถึงทำอุ้มทองที่วัดบางขุนหรือริมฝั่งคลองบางกรวยที่เป็นลำน้ำเก่าของแม่น้ำเจ้าพระยาในนิราศพระประธมของสุนทรภู่ในสมัยกรุงเทพฯ ตอนต้นนี้ มีความสำคัญมาก เพราะเป็นสิ่งที่ชี้แจงนำในเรื่องกลุ่มชนและการตั้งถิ่นฐานในบริเวณเขตต้าใหม่ แต่สมัยแรกเริ่มของพระนครศรีอยุธยาลงมา ทั้งวัดเก่าและตำนานต่างก็เป็นหลักฐานให้เห็นว่า ลำน้ำเจ้าพระยาเก่าที่ปัจจุบันเรียกคลองบางกรวยนั้น เป็นทั้งเส้นทางคมนาคมในสมัยอยุธยาตอนต้น อีกทั้งเป็นบริเวณที่มีการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนของผู้คนที่เป็นชาวสวนด้วย โดยเฉพาะชื่อทำอุ้มทองนั้นมีลักษณะเป็นนามของผู้นำทางวัฒนธรรม (culture hero) มากกว่าที่จะเป็นพระนามของพระมหากษัตริย์ที่มีตัวตนในประวัติศาสตร์ ที่แล้วมาการเขียนประวัติศาสตร์อยุธยาได้ใช้ทำอุ้มทองเป็นสื่อเชื่อมโยงให้เห็นพัฒนาการของบ้านเมืองและรัฐขึ้น อย่างเช่นสมเด็จพระนเรศวรมหาราชและนักปราชญ์รุ่นก่อนๆ มีความเห็นว่าเป็นสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ผู้สถาปนาพระนครศรีอยุธยาเมื่อ ค.ศ. ๑๓๕๐ นั้น คือพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์เชียงรายที่สืบมาจากกษัตริย์ไทยทางภาคเหนือ ซึ่งเท่ากับเป็นการชี้แนะและสนับสนุนความคิดที่ว่าคนไทยที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในดินแดนประเทศไทยนั้น คือพวกที่อพยพมาจากบ้านเมืองที่เคยรุ่งเรืองอยู่แล้วทางตอนใต้ของประเทศจีน โดยเส้นทางบกผ่านเชียงแสน เชียงราย สุโขทัยและกำแพงเพชรลงมายังลุ่มน้ำเจ้าพระยา ภายหลังได้มีนักประวัติศาสตร์บางท่านตีความใหม่โดยใช้เรื่องราวจากตำนานที่พอนฟลิต ชาวฮอลันดาในสมัยอยุธยาบันทึกไว้มาเสนอว่า พระเจ้าอุ้มทองเป็นเชื้อสายคนจีนและเป็นกษัตริย์ที่เมืองเพชรบุรีก่อนเข้ามาสร้างพระนครศรีอยุธยา^๖

การแลเห็นของนักประวัติศาสตร์ที่ว่า พระเจ้าอุ้มทองมาจากทางเพชรบุรีและมีเชื้อสายคนจีนตามตำนานที่ฝรั่งบันทึกไว้มีความหมายมากกว่าความคิดเห็นของปราชญ์รุ่นเก่า ที่เชื่อว่าเป็นเชื้อสาย

ที่สืบเนื่องมาจากทางเชียงราย เพราะแลเห็นความสัมพันธ์ของเมืองร่วมสมัยไม่ว่าอยุธยา เพชรบุรี ราชบุรี และสุพรรณบุรีในดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยาเป็นอย่างดี แต่จุดอ่อนนั้นก็คือยากที่จะกำหนด พระเจ้าอยู่ทองเป็นบุคคลในประวัติศาสตร์ได้ เพราะบุคคลในตำนานนั้นอยู่ในมิติทางเวลาที่ไม่เป็นจริงในทางประวัติศาสตร์ เรื่องนี้เห็นได้ชัดเจนจากการนำไปเปรียบเทียบกับตำนานและความเชื่อในท้องถิ่น เช่น ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช และชื่อของสถานที่ตามท้องถิ่นในเขตจังหวัดเพชรบุรี ราชบุรีและที่อื่นๆ จากเรื่องราวในตำนานการมีตัวตนของท้าวอยู่ทอง ไม่อาจกำหนดระยะเวลาที่ชัดเจนได้ เพราะกล่าวไว้ว่าท้าวอยู่ทองเป็นกษัตริย์จากเมืองเพชรบุรียกกองทัพไปบูรณาเขตแดนภาคใต้ของเมืองนครศรีธรรมราช ที่มีพระยาศรีธรรมมาโคกราชปกครองอยู่ มีการรบพุ่งและทำไมตรีแบ่งเขตแดนกัน ในขณะที่จดหมายเหตุของฟอนพลิตที่เป็นตำนานกล่าวว่าพระเจ้าอยู่ทองเป็นลูกของกษัตริย์จีนถูกเนรเทศเข้ามาโดยทางเรือ ไปมีความสัมพันธ์กับบรรดาเมืองสำคัญชายทะเลในเขตอ่าวไทยก่อนคือเมืองปัตตานีและนครศรีธรรมราช ต่อมาก็เคลื่อนย้ายมาตั้งถิ่นฐานที่เมืองกุยบุรีและเพชรบุรีตามลำดับ ในท้องถิ่นบนเส้นทางคมนาคมโบราณจากเมืองเพชรบุรีไปยังราชบุรีและสุพรรณบุรีนั้น มีบริเวณถนนที่เรียกว่าถนนท้าวอยู่ทอง บางแห่งมีชื่อของสถานที่ที่กองเกวียนขนส่งสินค้าของท้าวอยู่ทองมาจอดพัก บางแห่งก็เป็นสถานที่พักและมีสระน้ำเป็นต้น นอกนั้นก็ยังมีตำนานของการเอาพระเจ้าอยู่ทองซึ่งเป็นเชื้อสายคนจีนมายกขึ้นเป็นกษัตริย์ เป็นต้น

ตำนาน (myth) และความเชื่อที่สัมพันธ์กับชื่อสถานที่ตามท้องถิ่นดังกล่าวนี้ หาได้เป็นเรื่องพิเศษแปลกใหม่อะไรไม่ หากเป็นความเชื่อในเรื่องอดีต ความเป็นมาของเผ่าพันธุ์และหมู่เหล่าของมนุษย์โดยทั่วไป ที่สะท้อนให้เห็นการเคลื่อนไหวของกลุ่มชนที่มีผู้นำทางวัฒนธรรม (culture hero) เป็นสัญลักษณ์ ผู้นำทางวัฒนธรรมนี้อาจมีตัวตนจริงก็ได้ แต่ไม่อาจกำหนดช่วงเวลาและพิสูจน์ให้เห็นจริง ดังนั้นการตีความ จำเป็นต้องเชื่อมโยงกับหลักฐานแวดล้อมในด้านภูมิศาสตร์ วัฒนธรรม ประวัติศาสตร์ โบราณคดีอีกมากมาย ในกรณีตำนานและความเชื่อเรื่องท้าวอยู่ทองนี้ จัดอยู่ในเรื่องการสร้างบ้านแปงเมือง เช่นเดียวกับกับเรื่องขุนเจือง ขุนบรม พระร่วง และพระยาศรีธรรมมาโคกราช ที่ไม่อาจกำหนดได้ว่าผู้นำทางวัฒนธรรมเหล่านั้นมีตัวตนในประวัติศาสตร์ในช่วงเวลาใดได้แน่นอน แต่อาจสะท้อนให้เห็นความเคลื่อนไหวของกลุ่มชนที่สัมพันธ์กับสถานที่และบ้านเมืองได้ จากตำนานครั้งกรุงศรีอยุธยาที่ฝรั่งจดบันทึกไว้ก็ดี และที่นำมารวบรวมเป็นตำนานเมืองต่างๆ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ก็ดี เมื่อนำมาเชื่อมโยงกับหลักฐานทางโบราณคดี แล้วสะท้อนให้เห็นว่าในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๓ มีการเคลื่อนไหวของผู้คนที่เข้ามาในประเทศไทยทางทะเลอย่างมากมาย ตำนานส่วนใหญ่มักกล่าวถึงการค้าทางสำเภากับคนจีน การแต่งงานของคนจีนกับคนในท้องถิ่น และการเข้ามาตั้งถิ่นฐานตามบ้านเมืองต่างๆ ตัวอย่างเช่นเรื่องมหาเภตราของเมืองเพชรบุรี ที่บอกถึงสำเภาเข้ามาชนภูเขา ทำให้คนจากสำเภาเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่เมืองเพชรบุรี เรื่องตาม่องล่ายและนางยมโดย ที่กล่าวถึงความขัดแย้งทางสังคมในเรื่องการแต่งงานระหว่างคนจีนที่เข้ามาอยู่กับคนพื้นเมือง และเรื่องทำนองนี้ก็เกิดขึ้นในหลายๆ ท้องถิ่นในภาคกลาง เช่นที่ลพบุรี แต่ที่มีการบันทึกไว้ในตำนาน เช่น พงศาวดารเหนือ ก็คือเรื่องพระนางสร้อยดอกหมากกับพระเจ้าสายน้ำผึ้ง

แต่ความโดดเด่นและแลเห็นทิศทางในการเคลื่อนไหวก็คือสิ่งที่ฟอนพลิตบันทึกไว้เกี่ยวกับเรื่องเจ้าอยู่ โอรสกษัตริย์จีนซึ่งถูกบิดาเนรเทศ และเดินทางเข้ามายังอ่าวไทยทางเรือสำเภา ไปมีความสัมพันธ์กับเมืองปัตตานี เมืองนครศรีธรรมราช เมืองกุยบุรี และเมืองเพชรบุรีตามลำดับ บรรดาเมืองต่างๆ ที่กล่าวมานี้ล้วนเป็นเมืองท่าทั้งสิ้น จากหลักฐานทางโบราณคดี เมืองเหล่านี้ ไม่ว่าจะเป็นปัตตานี

นครศรีธรรมราช และเพชรบุรี มีบริเวณที่เป็นเมืองเก่าและเมืองใหม่ซ้อนกันอยู่ ยกเว้นเมืองกุยบุรีเท่านั้นที่ไม่มีร่องรอย ทำให้แลเห็นได้ว่าน่าจะเกิดเมืองท่าใหม่ที่สัมพันธ์กับการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของคนจากภายนอก โดยเฉพาะที่เมืองเพชรบุรีนั้นอาจกล่าวได้ว่ามีตำนานซ้อนตำนานเกิดขึ้นทีเดียว นั่นก็คือตำนานจากการบันทึกของเดอ ลาลูแบร์ ราชทูตฝรั่งเศสในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเรื่องหนึ่ง กับตำนานที่ฟอนพลีตบันทึกไว้ตามที่กล่าวมาแล้วอีกเรื่องหนึ่ง^๑

ตำนานที่เดอ ลาลูแบร์บันทึกไว้กล่าวว่า ต้นวงศ์กษัตริย์ของพระนครศรีอยุธยาอันเสด็จมาจากเมืองนครไทยทางทิศเหนือขึ้นไป ซึ่งปัจจุบันอยู่ในเขตจังหวัดพิษณุโลก ได้อพยพผู้คนมาอยู่ที่เมืองเพชรบุรีก่อน จุดซ้อนกันของตำนานทั้งสองเรื่องในเมืองเพชรบุรีก็คือ ในตำนานเจ้าอู่ของฟอนพลีตนั้นระบุว่า เมื่อมาตั้งถิ่นฐานที่เมืองเพชรบุรีนั้นได้มีเมืองมาก่อนแล้ว ดังนั้น การตีความในที่นี้จึงพุ่งประเด็นไปที่ว่ามีคนกลุ่มใหม่ที่มาจากภายนอก ที่เรียกว่าคนจีน เข้ามาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ซึ่งเป็นเมืองและมีผู้คนอยู่แล้ว การเข้ามาตั้งถิ่นฐานและการผสมผสานนี้ทำให้เกิดเมืองใหม่ขึ้นมา ซึ่งก็ตั้งอยู่ในตำแหน่งที่เป็นศูนย์กลางทางการคมนาคมและเศรษฐกิจที่เหมาะสมกับสภาวะแวดล้อมและกาลเวลาในสมัยนั้น

ถ้าหากพิจารณาจากการตีความเรื่องราวการเคลื่อนไหวของผู้คนจากภายนอกเข้ามาผสมผสานกับคนภายใน ที่ทำให้เกิดบ้านเมืองใหม่ที่กล่าวมาแล้ว ก็พอจะแลเห็นภาพของผู้คนยุคใหม่ในกลุ่มน้ำเจ้าพระยาที่มีท่าอู่ทองเป็นผู้นำทางวัฒนธรรมได้โดยไม่ยาก อีกทั้งถ้าหากตัดประเด็นเรื่องการเมืองการมีตัวตนในทางประวัติศาสตร์ของท่าอู่ทองได้แล้ว ก็จะแลเห็นว่าท่าอู่ทองมีความหมายเชิงสัญลักษณ์ของการเป็นผู้นำของคนรุ่นใหม่และกษัตริย์ที่มีอาณาบริเวณอยู่ในพื้นที่กลุ่มน้ำเจ้าพระยาอย่างชัดเจน

ความชัดเจนนี้แลเห็นได้จากการเปรียบเทียบกับผู้นำทางวัฒนธรรมในอาณาบริเวณอื่น เช่น พระยาศรีธรรมมาโคกราชของทางภาคใต้ และพระร่วงของทางภาคกลางตอนบนหรือภาคเหนือตอนล่าง

พระนามของท่าอู่ทองและตำนานที่สัมพันธ์กับสถานที่ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับวัด ชุมชน ถนน สระน้ำ และลักษณะทางภูมิศาสตร์อื่นๆ มีการแพร่กระจายตั้งแต่เมืองเพชรบุรีเข้ามาพื้นที่ภายในต่างๆ ของดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยา

การเคลื่อนไหวของผู้คน และการสร้างบ้านแปงเมืองในยุคใหม่นี้ ถ้าหากนำมาเชื่อมโยงกับหลักฐานทางโบราณคดีและหลักฐานทางประวัติศาสตร์แล้ว ก็จะเห็นได้ชัดว่าอยู่ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๓ ลงมา

ในด้านหลักฐานทางโบราณคดีนั้นได้กล่าวมาแล้ว แต่หลักฐานทางประวัติศาสตร์นั้นก็มีส่วนสนับสนุนค่อนข้างชัดเจน คือจดหมายเหตุจีนในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๓ ที่กล่าวถึงความสัมพันธ์ทางการค้าและการทูตระหว่างบ้านเมืองในกลุ่มน้ำเจ้าพระยากับจีน เช่น มีการส่งทูตจากละโว้และเสียมไปเมืองจีนตามที่กล่าวมาแล้วในตอนต้น แต่ยังมีอีกแห่งหนึ่งที่มีชื่อว่าเจินลีฟู ซึ่งน่าจะเป็นรัฐและเมืองภายในของกลุ่มน้ำเจ้าพระยา ได้มีการติดต่อกับจีนเช่นเดียวกัน

ศาสตราจารย์ไวลเดอร์ แห่งมหาวิทยาลัยคอร์เนล ซึ่งทำการค้นคว้าเกี่ยวกับเจินลีฟูได้ระบุว่าเจินลีฟูมีการส่งทูตไปเมืองจีนหลายครั้ง ทั้งยังระบุว่ามีพ่อค้าจากเจินลีฟูไปตายที่เมืองจีนด้วย ซึ่งก็แน่นอนว่าเมืองท่าของจีนที่ติดต่อกับชายฝั่งนั้น คือจินตอนใต้ที่กวางตุ้งและกวางสี^๒

เพราะฉะนั้นคำว่าคนจีนที่เข้ามาในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๓ นั้น คงหมายถึงจีนในจินตอนใต้ที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ ถ้าหากจะให้ตีความแบบเข้าใจตัวเอง ก็อาจจะสันนิษฐานได้ว่า

ท่ามกลางความหลากหลายของชาติพันธุ์ในจีนตอนใต้ นั้น อาจมีกลุ่มชนชาติไทยอยู่รวมอยู่ด้วยก็ได้ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ น่าจะนำไปสัมพันธ์กับการมีคนไทยและภาษาไทยในดินแดนประเทศไทยในยุคที่เกิดเมืองสุโขทัยและกรุงศรีอยุธยาขึ้น ถ้าหากเป็นเช่นนั้นจริง การเคลื่อนย้ายของคนไทยเข้ามาในดินแดนประเทศไทยนั้น คงหาได้มาตามเส้นทางเดินบกเข้ามาที่เชียงแสน เชียงราย และสุโขทัยอย่างที่เคยเชื่อกันแต่เพียงทางเดียวไม่ หากต้องคำนึงถึงทั้งเส้นทางเดินบกที่ผ่านเวียงจันทน์และลาวเข้ามา รวมทั้งการเข้ามาตามเส้นทางทางทะเลด้วย อีกทั้งน่าจะมีการเคลื่อนไหวอย่างสลับเนื่องอยู่ตลอดเวลา

การสถาปนาพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานีในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๔ ก็คือผลผลิตของการเคลื่อนไหวของกลุ่มชนรุ่นใหม่ ที่มีการผสมผสานระหว่างคนจากภายนอกและภายใน ทำให้เกิดบ้านเมืองใหม่ตามชายทะเล ปากแม่น้ำ และบริเวณเดลต้าใหม่ รวมไปถึงบริเวณภายในอื่นๆ ที่ใกล้เคียงด้วย

สังคมของคนยุคใหม่เกิดขึ้นพร้อมทั้งวัฒนธรรมรุ่นใหม่ที่มีพุทธศาสนาเถรวาท ที่เรียกว่าลังกาวงศ์ เป็นแก่นสาร การเติบโตของอาณาจักรอยุธยาเป็นสิ่งที่ควบคู่ไปกับการค้าทางทะเล ที่นอกจากจะทำให้เศรษฐกิจรุ่งเรืองแล้ว ยังมีคนภายนอกหลั่งไหลเข้ามาตั้งถิ่นฐานการค้าและถิ่นฐานบ้านเรือน

ยิ่งกว่านั้น การทำสงครามกับประเทศพม่าและบ้านเมืองใกล้เคียง ก็ทำให้มีการกวาดต้อนผู้คนที่มีทั้งออกไปและเข้ามา ผลตามมาก็คือลุ่มน้ำเจ้าพระยาได้กลายเป็นบริเวณที่มีผู้คนที่หลากหลายทางชาติพันธุ์ เข้ามาตั้งถิ่นฐานผสมผสานกัน ทั้งในสังคมเมืองและสังคมชนบท ในสังคมเมืองคนจากภายนอกที่เผชิญมีความรู้ความสามารถทางด้านวิชาการและเทคโนโลยีที่เป็นประโยชน์กับบ้านเมือง ก็อาจได้รับการยอมรับให้เข้ามาเป็นขุนนาง ข้าราชการ เป็นผู้มั่งคั่งมีตระกูลก็มากมาย จนกล่าวได้ว่าตั้งแต่รัชกาลของสมเด็จพระนารายณ์ลงมา มีชาวต่างชาติเข้ามารับราชการเป็นขุนนางในตำแหน่งต่างๆ ทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนเป็นอันมาก ลูกหลานและเชื้อสายของคนเหล่านี้ต่างสืบสายตระกูลอยู่อย่างสืบเนื่องมาจนสมัยกรุงเก่า ส่วนในสังคมชนบทนั้นกลุ่มชาติพันธุ์หลายกลุ่มก็ได้รับพระราชทานที่ดินจากพระมหากษัตริย์ให้ตั้งบ้านที่อยู่อาศัยตามท้องถื่นต่างๆ เป็นชุมชนในระหว่างพวกเดียวกัน บางกลุ่มก็ได้รับมอบหมายหน้าที่ให้ประกอบอาชีพเฉพาะ เช่น คนมอญที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งในเขตเมืองสามโคกก็มีอาชีพทำเครื่องปั้นดินเผาเพื่อประโยชน์ใช้สอยของคนทั่วไป ในขณะที่พวกมอญที่เข้าไปตั้งหลักแหล่งริมลำน้ำแม่กลองในเขตอำเภอมอพูนวาก็กลายเป็นพวกชาวสวน ผสมผสานชีวิตความเป็นอยู่ไปกับพวกคนจีนและคนไทย ในขณะที่คนลาวมีกระจายอยู่ทั่วไปตามริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำป่าสักและลพบุรี ดูเหมือนการกระจายตัวและความหนาแน่นของประชากรในบริเวณเดลต้าใหม่นั้น จะอยู่ในบริเวณตั้งแต่ฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาไปทางตะวันตกไปยังสุพรรณบุรี ราชบุรี เพชรบุรี มากกว่าทางด้านตะวันออกซึ่งนับเป็นที่ว่างเปล่าเป็นทุ่งเป็นป่าและเขาที่มีบ้านและเมืองอยู่ห่างกัน ความหนาแน่นของชุมชนและบ้านเมืองจากฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาไปทางตะวันตกนี้ สอดคล้องกับบันทึกของโยสต์ เคาเติน ผู้จัดการบริษัทการค้าของฮอลันดาใน ค.ศ.๑๖๓๖ ที่ว่าแม่น้ำนั้นแตกออกเป็น ๓ สายไหลลงอ่าวสยาม เป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การปลูกข้าว ทั้งชะล้างสิ่งโสโครกต่างๆ ซึ่งอาจจะทำให้เกิดโรคติดต่อไปหมด^๔ ลำน้ำ ๓ สายนี้ก็คงเป็นลำน้ำแม่กลอง ท่าจีนและเจ้าพระยาอย่างไม่ต้องสงสัย โดยเฉพาะสายตะวันออกซึ่งก็คงหมายถึงแม่น้ำเจ้าพระยานั้นกว้างใหญ่ บริเวณปากแม่น้ำ มักมีเรือกำปั่นและสำเภาเข้าออกเสมอ

การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม

พัฒนาการของบ้านเมืองในบริเวณเดลต้าใหม่ ที่เริ่มแต่การสถาปนาพระนครศรีอยุธยาตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ ๑๔ ลงมานั้น นอกจากแลเห็นจากการเคลื่อนไหวของกลุ่มชนจากภายนอกเข้ามาตั้งถิ่นฐานผสมผสานกับคนภายในตามที่กล่าวมาแล้ว ยังเห็นได้จากสิ่งใหม่ๆ ที่มีความหลากหลายเพิ่มขึ้นทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมที่อาจขมวดให้เห็นภาพกว้างๆ ในเรื่องการทำสวนและการทำนา การเกิดการทำสวนผลไม้ไม่ว่าจะเป็นสวนนอกที่แม่น้ำแม่กลองและสวนในที่แม่น้ำเจ้าพระยา ก็นับเป็นส่วนหนึ่งที่แลเห็นได้ชัด การเกิดสวนผลไม้ขึ้น คือการนำเอาวิธีการและเทคโนโลยีใหม่ๆ ของการเพาะปลูกมาจัดการกับสภาพแวดล้อมที่เคยเป็นป่าชายเลนมาก่อน รวมทั้งการนำพันธุ์ไม้ผล ไม้ดอกต่างๆ ทั้งที่เป็นของพื้นเมืองและจากภายนอกเข้ามา ซึ่งความรู้เกี่ยวกับชนิดของพันธุ์ไม้ผล และไม้ดอกเหล่านี้จะปรากฏรายชื่อให้เห็นจากวรรณคดีที่มีมาแต่สมัยอยุธยาจนถึงกรุงเทพฯ ในด้านการทำนาก็เห็นว่ามีการเติบโตและขยายตัวมากกว่าแต่ก่อนอย่างมากมาย แม้ว่าจะไม่เห็นการเปลี่ยนแปลงทางในเรื่องวิธีการทำนาและการใช้เทคโนโลยีใหม่เท่าใด แต่ก็แลเห็นพัฒนาการของพันธุ์ข้าว (Agronomy) อย่างชัดเจน สมัยก่อนกรุงศรีอยุธยาแต่คริสต์ศตวรรษที่ ๑๓ ขึ้นไป พันธุ์ข้าวปลูกในกลุ่มน้ำเจ้าพระยาและบริเวณใกล้เคียงแต่สมัยเหล็กลงมาจนถึงสมัยทวารวดีและลพบุรีนั้น มักเป็นข้าวเมล็ดอ้วนสั้นคล้ายกับเมล็ดข้าวเหนียวตัวอย่างและหลักฐานของพันธุ์ข้าวแบบนี้พบจากการขุดค้นทางโบราณคดีและจากเมล็ดข้าวที่ผสมอยู่ในแผ่นอิฐที่ใช้ก่อสร้างศาสนสถาน โดยเฉพาะการพบเมล็ดข้าวจากแผ่นอิฐนั้นสะท้อนให้เห็นถึงการปลูกข้าวเป็นอาหารหลักและน่าจะเป็นอาชีพหลักของผู้คนในยุคที่มีเมืองมีรัฐเกิดขึ้น

แต่ตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นต้นมา บรรดาเมล็ดที่ผสมอยู่ตามแผ่นอิฐได้เปลี่ยนมาเป็นเมล็ดรียวเหมือนกับเมล็ดพันธุ์ข้าวเจ้าโดยทั่วไป ซึ่งก็แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงและเลือกเฟ้นพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับพื้นที่ในที่ลุ่มต่ำเติบโตในระดับน้ำที่สูงกว่าแต่ก่อน พันธุ์ข้าวดังกล่าวนี้น่าจะเป็นของที่นำเข้ามาจากภายนอกที่พวกพ่อค้าหรือกลุ่มชาติพันธุ์บางกลุ่มนำเข้ามา เป็นสิ่งที่ผลักดันให้เกิดการปลูกข้าวและเกิดแหล่งชุมชนในที่ลุ่มแม่น้ำลำคลองอย่างแท้จริง ยิ่งในสมัยหลังลงมาที่อยู่อาศัยไปชานนอกประเทศ พันธุ์ข้าวเจ้าเหล่านี้อาจเป็นสินค้าที่ผู้คนจากภายนอกต้องการอีกด้วย ภาพของสังคมลุ่มแม่น้ำที่เกิดขึ้นนี้สะท้อนให้เห็นจากการบันทึกของโยฮันเนสเคาเตินที่พูดถึงบ้านเมืองและตลาดที่ดูสอดคล้องกับสิ่งที่เล่าไว้ในคำให้การของขุนหลวงประจักษ์ทรงธรรม ความเป็นเมืองของพระนครศรีอยุธยา แลเห็นได้จากบริเวณตัวเมืองที่มีกำแพงและแม่น้ำล้อม และบริเวณโดยรอบของเมืองที่นอกจากมีแม่น้ำหลายสายแยกแยะกันออกไปแล้ว ยังมีคลองที่ขุดลัดและเชื่อมแม่น้ำลำน้ำต่างๆ มากมาย เป็นโครงสร้างพื้นฐาน (hydraulic infrastructure) ที่สัมพันธ์กับการเกิดย่านที่อยู่อาศัยที่เป็นตลาด แหล่งหัตถกรรม แหล่งอุตสาหกรรม และแหล่งปลูกข้าวทำนาอีกมากมาย ภาพพจน์ของสังคมลุ่มแม่น้ำที่แลเห็นก็คือสองฝั่งแม่น้ำในเขตเมือง จะมีบ้านเรือนเรียงรายเป็นแถวๆ ไปไม่ต่ำกว่า ๒-๓ แถว จากระิมตลิ่งยื่นล้ำลงไปในพื้นที่บ้านเรือนเหล่านี้ล้วนตั้งอยู่บนเสาสูงพ้นระดับน้ำท่วมถึงในฤดูน้ำ แถวหน้าของบ้านเรือนก็คือ เรือนแพที่ขึ้นลงได้ตามระดับน้ำในฤดูน้ำและฤดูแล้ง เรือนแพส่วนใหญ่เป็นร้านค้าที่อาจเคลื่อนย้ายได้ ในจดหมายเหตุชาวต่างประเทศบางคนบอกว่า ผู้ที่อยู่บนเรือนแพเหล่านี้คือคนจีน การที่สร้างบ้านเรือนอยู่ตามชายฝั่งแม่น้ำนั้นก็คือการได้อาศัยกระแสน้ำพัดพาสิ่งสกปรกให้หมดไปนั่นเอง

ดูเหมือนสังคมลุ่มแม่น้ำที่มีมาแต่สมัยอยุธยา นั้น การสร้างบ้านเรือนบนตลิ่งคงทำกันน้อยมาก มักปล่อยให้พื้นที่ริมฝั่งน้ำเป็นที่ของเรือกสวน และพื้นที่สำหรับสัตว์เลี้ยง รวมทั้งเป็นที่ตั้งของวัดอันเป็นศูนย์กลางของชุมชน ทั้งวัดและบ้านเรือนต่างก็หันหน้าลงสู่แม่น้ำ เรื่องนี้เป็นคติประเพณีที่เกิดขึ้นแต่สมัยอยุธยาโดยแท้ เพราะก่อนหน้านั้นบรรดาวัดวาอารามจะหันหน้าไปทางทิศตะวันออก ชุมชนในระดับหมู่บ้านที่มีวัดเป็นศูนย์กลางดังกล่าวนี้จะเรียงรายไปตามชายฝั่งน้ำ ในเขตเมืองใหญ่ๆ จะมีหลายหมู่บ้านเรียงรายอยู่ในพื้นที่อันเป็นท้องถิ่นเดียวกัน และมักจะมีวัดสำคัญในระดับท้องถิ่นเป็นศูนย์กลางในการประกอบประเพณีพิธีกรรม วัดดังกล่าวนี้มักมีขนาดใหญ่ มีวิหารและพระสถูปเจดีย์เป็นประธาน มักแตกต่างจากวัดในระดับหมู่บ้านธรรมดาที่ให้ความสำคัญแก่โบสถ์อันเป็นที่ทำสังกรรมของพระสงฆ์ ในยามปกติวัดสำคัญของท้องถิ่นก็อาจเป็นวัดประจำชุมชนหมู่บ้านใดหมู่บ้านหนึ่งได้ แต่ในเวลาที่เป็นนักชัฏร ถูกขูดตักดังกล่าวนี้จะกลายเป็นศูนย์กลางในงานประเพณีพิธีกรรม เช่นในพิธีเดือนสิบเอ็ด มีพิธีทอดกฐินและการแข่งเรือ จะมีเรือที่วัดของบรรดาหมู่บ้านที่อยู่ในท้องถิ่นเดียวกันส่งมาร่วมในการแข่งขัน เพื่อเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างกัน วัดประจำท้องถิ่นเช่นนี้ก็คือวัดที่มักจะมีพระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง หรือคหบดีพากันมาสร้างหรือไม่ก็มีส่วนร่วมในการสร้าง ทำให้นอกจากเป็นศูนย์กลางในด้านพิธีกรรมแล้วยังเป็นศูนย์กลางทางศิลปวัฒนธรรมของท้องถิ่นด้วย ลักษณะอีกอย่างหนึ่งของสังคมลุ่มแม่น้ำก็คือ ในฤดูที่มีประเพณีพิธีกรรมนั้น พื้นที่ในท้องน้ำจะกลายเป็นพื้นที่ทางพิธีกรรมโดยอัตโนมัติ มีความเคลื่อนไหวและแออัดของผู้คนที่สัญจรไปมาโดยทางเรือ

ในทีใดที่เป็นปากแม่น้ำหรือลำคลอง อันเป็นที่สบกกันของลำน้ำตั้งแต่สองสายขึ้นไป มักจะเป็นที่ตั้งของชุมชนที่ขนาดใหญ่กว่าชุมชนในระดับหมู่บ้าน เพราะเป็นบริเวณที่มีย่านตลาดเกิดขึ้น เป็นที่คนต่างชาติพันธุ์ที่เป็นทั้งพ่อค้า ชาวนา หรือชาวสวนตั้งถิ่นฐานในบริเวณเดียวกัน โดยเฉพาะคนจีนที่อาจอยู่ได้ทั้งแพและเรือนบ้าน มีการสร้างศาลเจ้า ศาลผีในการประกอบประเพณีพิธีกรรม แต่ที่สำคัญก็คือการอาศัยท้องน้ำที่สบกกันระหว่างลำน้ำและลำคลองเป็นที่ลอยเรือค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าของสดของคาวกันในชีวิตความเป็นอยู่ประจำวัน การดำรงอยู่ของชุมชนในสังคมลุ่มแม่น้ำดังกล่าวนี้สืบเนื่องแต่สมัยอยุธยา ลงมาจนถึงสมัยกรุงเทพฯ ความแตกต่างกันดูเหมือนจะอยู่ที่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์หรือกรุงเทพฯ นั้น การตั้งถิ่นฐานตามแม่น้ำลำคลองที่มีกลุ่มชนที่หลากหลายทางชาติพันธุ์มีมากกว่าสมัยอยุธยา บริเวณที่เป็นเมืองแต่ละแห่งจะมีการขุดคลองแยกออกจากสองฝั่งแม่น้ำไปในพื้นที่ทำสวนและทำนามากมาย แต่ที่สำคัญก็คือมีการขุดคลองใหญ่ๆ ที่เชื่อมระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำท่าจีน และแม่น้ำแม่กลองเพิ่มขึ้นพร้อมๆ กันนั้นก็มีการขยายตัวของชุมชนหมู่บ้านเมืองและย่านตลาดการค้าไปตามลำคลองเหล่านั้น ชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนตามแม่น้ำลำคลองเหล่านี้ปรากฏให้เห็นชัดเจนจากจดหมายเหตุของต่างประเทศ และวรรณคดีนิราศที่กวีสำคัญได้แต่งไว้ เช่นของสุนทรภู่และผู้ที่เป็นลูกศิษย์เป็นต้น สมัยรัชกาลที่ห้าแห่งกรุงรัตนโกสินทร์นั้นดูเหมือนเป็นยุคที่สังคมลุ่มแม่น้ำเติบโตอย่างเต็มที่ อันเนื่องมาจากการขุดคลองชลประทาน เพื่อใช้น้ำในการเกษตรกรรมในพื้นที่ว่างเปล่าที่เป็นท้องทุ่งทั้งฝั่งตะวันตกและฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา โดยเฉพาะฝั่งตะวันออกที่แต่ก่อนเคยเป็นที่ว่างเปล่าประโยชน์นั้น ได้มีการขยายตัวอย่างกว้างขวางในพื้นที่ซึ่งสัมพันธ์กับจังหวัดสระบุรี นครนายก และฉะเชิงเทรา การขยายตัวของพื้นที่ทางชลประทานนี้ควบคู่ไปกับการใช้เทคโนโลยีแบบใหม่ คือเรือขุดที่มีบริษัทชาวต่างชาติมาดำเนินการ เกิดการตั้งถิ่นฐานเป็นกลุ่มบ้านเรือนเล็กๆ ที่เรียกว่า บ้านท่า (homestead) ขึ้นมากมาย เป็นรูป

แบบของชุมชนชาวนาที่ปลูกข้าวที่เกิดขึ้นในช่วงเวลานี้ ที่สัมพันธ์กับการขยายตัวของการปลูกข้าวเป็นพืชเศรษฐกิจ และการมีกรรมสิทธิ์ที่ดินของผู้คนพลเมือง

การดำรงอยู่ของสังคมชาวสวนและชาวนาของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาที่ใช้แม่น้ำลำคลองเป็นทั้งเส้นทางคมนาคมและการตั้งแหล่งชุมชนที่อยู่อาศัย เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงแต่สมัยรัชกาลที่สี่ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ อันเนื่องมาจากมีเรือยนต์และเรือกลไฟอันเป็นผลผลิตทางเทคโนโลยีจากตะวันตกเข้ามาเล่นในแม่น้ำลำคลอง ทำให้เกิดคลื่นกระทบเรือนแพที่อยู่ชายตลิ่งน้ำ เกิดความเสียหาย บรรดาเรือนแพก็ค่อยๆ หมดไป บ้านเรือนที่อยู่ชายตลิ่งต่างก็ถอยขึ้นไปปลูกสร้างบนตลิ่งและฝั่งน้ำ หรืออีกนัยหนึ่งก็คือถอยขึ้นบนนั่นเอง ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ห้าก็มีการสร้างทางรถไฟและถนนหนทางบนบกขึ้น ทำให้เกิดสถานที่ราชการที่เป็นศูนย์กลางการปกครองของท้องถิ่น เช่น ที่ทำการตำบล อำเภอ และจังหวัดขึ้น ซึ่งก็เป็นเรื่องควบคู่กันไปกับการเกิดย่านตลาดขึ้นตามสถานที่รถไฟ หรือตามถนนสายต่างๆ เป็นเหตุให้มีการขยายตัวของชุมชนไปตั้งถิ่นฐานเรียงรายกันไปตามทางรถไฟและทางถนนแทน รวมทั้งการคมนาคมก็เริ่มเปลี่ยนมาใช้เส้นทางบกแทนทางน้ำ บรรดาชุมชนที่เคยอาศัยอยู่ตามแม่น้ำลำคลองก็ค่อยๆ ร่วงโรยไป ผู้คนที่ตั้งถิ่นฐานและถิ่นฐานที่อยู่เดิมก็กลายเป็นที่ล้าหลังและห่างไกลความเจริญไป ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้แลเห็นได้ชัดในกรณีกรุงเทพฯ และธนบุรี แต่เดิมบริเวณฝั่งธนบุรีคือแหล่งชุมชนเมืองที่เจริญมาก่อน คนเมืองทุกหมู่เหล่า ตั้งแต่เจ้านาย ขุนนาง ข้าราชการ พ่อค้า คหบดี และชาวสวน ต่างก็มีนิवासถานอยู่ทางฝั่งตะวันตกนี้ของแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งนั้น ปล่อยให้ฝั่งกรุงเทพฯ เป็นสถานที่ราชการและย่านการค้าธุรกิจ ตลอดจนถึงที่อยู่อาศัยของชาวต่างประเทศ พื้นที่ห่างออกไปเป็นที่โล่ง เป็นท้องทุ่งท้องนา ครั้นสมัยรัชกาลที่ห้าเป็นต้นมา การเติบโตแบบสมัยใหม่เกิดขึ้นทางฝั่งกรุงเทพฯ แทน การเกิดถนนหนทางทำให้เกิดย่านที่อยู่อาศัยแบบใหม่ ตึกรามบ้านช่องขยายตัวไปอย่างรวดเร็วและต่อเนื่อง ซึ่งนอกจากบริเวณเขตเมืองกรุงเทพฯ แล้ว บรรดาเส้นทางรถไฟและถนนหลวงล้วนอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งสิ้น ดูเหมือนการเติบโตของบ้านเมืองที่ก้าวหน้าทันสมัยแต่ครั้งรัชกาลที่ห้าลงมาเกิดทางฝั่งกรุงเทพฯ หรือพระนครเช่นเดียวกัน ทำให้เกิดความแตกต่างระหว่างฝั่งธนบุรี และฝั่งพระนครขึ้น โดยที่ทางฝั่งธนบุรีสภาพบ้านเมืองยังคงคล้ายกับเมืองชนบทที่มีถนนแคบ มีตรอกและซอกมากมาย คนไปไหนมาไหนด้วยการเดินและรถเมล์ขนาดเล็ก ยิ่งที่อยู่ตามลำน้ำลำคลองในสวนด้วยแล้วยังคงลักษณะที่เรียกว่า บ้านนอกอย่างชัดเจน ในขณะที่ทางฝั่งพระนครคือ สังคมเมืองที่มีถนนหนทาง มีรถเมล์ รถมารวมทั้งมีตึกรามบ้านช่องและสถานที่ราชการและสถานธุรกิจการค้าเป็นแบบอย่างตะวันตก การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของทางฝั่งธนบุรีเริ่มฉายแสงให้เห็นในยุคต้นๆ ของรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เมื่อเกิดมีเรือหางยาววิ่งกันตามแม่น้ำลำคลอง แทนบรรดาเรือแจวเรือจ้าง และเรือแท็กซี่ที่เคลื่อนไหวเชื่องช้า เป็นเหตุให้การเดินทางติดต่อกันระหว่างฝั่งพระนครกับพื้นที่เรือกสวนตามลำน้ำลำคลองต่างๆ เป็นไปอย่างสะดวก ผู้คนจากที่อื่นเริ่มเคลื่อนย้ายเข้าไปอยู่ในพื้นที่เพิ่มขึ้น ความเป็นบ้านนอกเมืองสวนของธนบุรีได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วในเวลาต่อมาก็คือ เมื่อเกิดการสร้างสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาเพิ่มขึ้นจากการมีสะพานพระพุทธยอดฟ้าและสะพานพระรามหก เช่น สะพานกรุงธนฯ และต่อมาคือสะพานพระปิ่นเกล้า เกิดการสร้างถนนใหญ่น้อยมากมายไปตามที่ต่างๆ สวนเริ่มหมดไปและคนเข้าไปสร้างบ้าน สร้างเรือน สร้างชอยที่มีการติดต่อคมนาคมด้วยถนนและทางบกแทนทางน้ำอย่างแต่เดิม โดยเฉพาะบรรดาบ้านเรือนและชุมชนที่อยู่ริมแม่น้ำลำคลอง ซึ่งแต่ก่อนหันหน้าลงลำน้ำนั้น

ต่างก็หันหลังลงน้ำและหันหน้าเข้าถนน เกิดการทิ้งของเสียและขยะลงแม่น้ำลำคลองกัน เป็นเหตุให้เกิดความสกปรกกันไปทั่ว

แต่สิ่งที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในเขตลำน้ำเจ้าพระยา อันเป็นสังคมชาวสวน ชาวนาที่อยู่ตามแม่น้ำลำคลองก็คือ การที่รัฐบาลสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ดำเนินการพัฒนาประเทศให้มีความเป็นอุตสาหกรรม เริ่มด้วยการสร้างโครงสร้างพื้นฐาน เช่น ถนน และเขื่อน พลังงานไฟฟ้า จึงเป็นเหตุให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมทั้งด้านธรรมชาติและวัฒนธรรมเรื่อยมา การสร้างเขื่อนในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยา โดยเฉพาะเขื่อนเจ้าพระยาและเขื่อนภูมิพลที่อยู่ตอนบนขึ้นไปได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงธรรมชาติที่เกี่ยวกับฤดูน้ำมากและน้ำน้อยอย่างมากมาย แต่ก่อนฤดูน้ำมากคือฤดูกาลที่ผู้คนในสังคมลุ่มน้ำมีความคึกคักรื่นเริงและมีความสุข น้ำที่ท่วมทันตลิ่งและล้นทุ่งนาที่ลุ่มหนองบึงนั้นนำความหลากหลายของสัตว์น้ำและพันธุ์พืชธรรมชาติในน้ำให้อุดมสมบูรณ์ขึ้น การสัญจรไปมาทางน้ำสะดวกสบายแทบทุกแห่งหน ในขณะที่ฤดูน้ำล้นที่บางแห่งแห้งคอดคลอง ที่มีแต่น้ำสีขุ่นมัว ทำให้เกิดความหดหู่ไม่สิ้นบาน รวมทั้งการไปมาติดต่อกับที่อื่นๆ ไม่สะดวกสบาย ต้องเดินทางบากเช่นถนนที่เต็มไปด้วยหรือทางเกวียนทุกขลุกขลิกทุรกันดาร ภายหลังการสร้างเขื่อนความหลากหลายทางชีวภาพลดน้อยลง แทบไม่มีฤดูน้ำมากและน้ำล้น เส้นทางคมนาคมทางน้ำหมดไปเป็นส่วนมาก เกิดความสัญจรไปมาทางถนนที่เพิ่มพูน มลภาวะทั้งในด้านเสียง อากาศและสภาพแวดล้อมด้านอื่นๆ และที่สำคัญก็คือการสิ้นสุดของสังคมลุ่มน้ำอย่างที่เคยมีมาแล้วกว่าพันปีอย่างสิ้นเชิง

ทุกวันนี้แม่น้ำสายใหญ่ๆ ของลุ่มน้ำเจ้าพระยาไม่ว่าจะเป็นเจ้าพระยา ท่าจีน แม่น้ำกลอง เพชรบุรี และบางปะกง ต่างก็เป็นลำน้ำที่ไร้วิญญาณ ที่เป็นผลมาจากการสร้างเขื่อน สร้างถนน โดยเฉพาะพื้นที่ระหว่างแม่น้ำทั้งสามคือ เจ้าพระยา ท่าจีน และแม่น้ำกลองที่เป็นบ้านเป็นเมืองของคนในสังคมชาวสวนและชาวนานั้น ดุ่ยย่อยยับมากกว่าที่อื่นๆ เกิดโรงงานอุตสาหกรรมหลายพันแห่ง ที่นอกจากจะทำให้พื้นที่ทางเกษตรกรรมที่เป็นสวนและไร่นาสาโทที่ดีที่สุดของประเทศหมดไปแล้ว ยังระบายน้ำเสียและสิ่งปฏิกูลลงมาตามแม่น้ำลำคลองให้เกิดเน่าเสียอีกด้วย ไม่ต้องดูอะไรอื่น เพียงแต่บริเวณปากคลองบางหลวงและคลองบางกอกน้อยที่อยู่ทางฝั่งธนบุรีที่บรรจบกับลำน้ำเจ้าพระยาที่ไหลผ่านกรุงเทพมหานครนั้น ก็เป็นบริเวณที่เรียกได้ว่าแม่น้ำสองสี คือสีน้ำตาลธรรมชาติ และสีโคลนดำที่ขุ่นมัวเน่าเสีย ที่บรรดาโรงงานทั้งหลายผลัดกันและระบายลงคลองด้าน คลองภาษีเจริญ และคลองต่างๆ มาออกแม่น้ำเจ้าพระยา พื้นที่ซึ่งเคยเป็นสวนในในเขตฝั่งธนบุรีทั้งหมดถูกทำลาย และกำลังคืบคลานต่อไปยังเขตบางกรวย บางใหญ่ ในเขตจังหวัดนนทบุรี ในขณะที่พื้นที่ทางเกษตรกรรมในการปลูกข้าวตามท้องทุ่งทั้งหลายในเขตจังหวัดอยุธยาและปทุมธานี เกิดโรงงานอุตสาหกรรมและย่านอุตสาหกรรมขึ้นเป็นดอกเห็ด ทำให้แหล่งปลูกข้าวที่ดีต้องหมดไปเป็นจำนวนมาก ในฤดูฝนและฤดูน้ำหลาก น้ำท่วมทุ่งก็เปิดโอกาสให้บรรดาน้ำเสียและของเสียจากโรงงานอุตสาหกรรมต่างๆ ได้ระบายผ่านมาลงลำน้ำสำคัญ เช่นแม่น้ำลพบุรี แม่น้ำป่าสัก แม่น้ำน้อย และในที่สุดก็ลงมาสู่แม่น้ำเจ้าพระยาที่ไหลผ่านกรุงเทพฯ ลงสู่อ่าวไทย สิ่งที่น่าวิตกในขณะนี้ก็คือบรรดาสิ่งที่เป็นมลภาวะทั้งหลายที่มากับลำน้ำเจ้าพระยานั้น มีส่วนที่จะไหลผ่านเข้าคลองประปาที่แยกออกจากแม่น้ำเจ้าพระยาในเขตจังหวัดปทุมธานี แล้วทำให้เป็นอันตรายแก่สุขภาพและชีวิตของคนกรุงเทพฯ ได้อย่างไม่มีใครรู้ตัว อีกนัยหนึ่งก็คือทำให้เกิดการตายผ่อนส่งขึ้นแก่ผู้คนในสวนรวมนั้นเอง

สรุป

ดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยาคือบริเวณที่มีความสมบูรณ์ในตัวเอง ที่ทำให้เกิดพัฒนาการทางเศรษฐกิจ และสังคมของมนุษย์ขึ้นเป็นรัฐและประเทศ ปัจจัยที่ทำให้เกิดพัฒนาการดังกล่าวนี้ก็คือ ประการแรกเป็นพื้นที่ราบลุ่มที่อุดมสมบูรณ์ ที่เหมาะกับเกษตรกรรมที่เลี้ยงชีวิตมนุษย์ได้เป็นจำนวนมาก มีแม่น้ำและลำน้ำมากมายหล่อเลี้ยงพื้นดินและทำหน้าที่เป็นเส้นทางคมนาคมที่ทำให้การติดต่อระหว่างกันของบรรดาชุมชนมนุษย์ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณต่างๆ เป็นไปอย่างสะดวกสบายส่งผลให้เกิดความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจสังคมและวัฒนธรรม ที่ถ่ายทอดกระบวนการพัฒนาการทางวัฒนธรรมและการเมืองขึ้นเป็นรัฐและอาณาจักร ปัจจัยประการที่สองก็คือ ตำแหน่งทางภูมิศาสตร์ของดินดอนสามเหลี่ยมอยู่ในบริเวณอ่าวไทยที่ติดต่อกับโลกภายนอกทางทะเลได้ ทำให้คนจากภายนอกที่หลากหลายทางชาติพันธุ์เข้ามาแสวงหาทรัพยากรธรรมชาติที่มาจากความหลากหลายทางชีวภาพและแร่ธาตุที่มีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ในพื้นที่ต่างๆ ของประเทศ ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในยุคโลหะลงมา ผู้คนเหล่านี้บางกลุ่มก็มีความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่อย่างถาวร ทำให้เกิดพัฒนาการของบ้านเมืองที่เป็นรัฐและอาณาจักรขึ้นหลายยุคหลายสมัย ตามสภาวะการเปลี่ยนแปลงทางภูมิศาสตร์และสภาพแวดล้อมและความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและสังคมกับภายนอก ที่นำผู้คนแต่ยุคแต่ละสมัยเข้ามา

การเคลื่อนไหวของผู้คนและการเกิดบ้านเมืองและรัฐขึ้นในดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยา ที่สัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงทางภูมิศาสตร์นั้น อาจแบ่งออกได้เป็น ๒ ช่วงเวลาคือ สมัยทวารวดี-ลพบุรี และสมัยอยุธยา-กรุงเทพฯ การเกิดบ้านเมืองและรัฐในช่วงเวลาแรกนั้นสัมพันธ์กับพื้นที่ ซึ่งเรียกว่าเดลต้าเก่า ที่อยู่เหนือจังหวัดพระนครศรีอยุธยาขึ้นไป รวมกับพื้นที่บริเวณชายขอบของทางด้านตะวันตกและตะวันออก เมืองสำคัญๆ ที่เกิดขึ้นในยุคนี้ล้วนตั้งอยู่ใกล้กับลำน้ำที่สามารถออกทะเลได้ จึงเป็นทั้งเมืองท่าและเมืองที่เป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจ การเมืองและวัฒนธรรมในเวลาเดียวกัน จากหลักฐานทางโบราณคดีมีพัฒนาการของกลุ่มบ้านเมืองเหล่านี้ย้อนหลังไปถึงสมัยสุพรรณภูมิ ที่มีการติดต่อกับอินเดีย ประมาณ ๓๐๐-๔๐๐ ปีก่อนคริสตกาล ส่วนพัฒนาการของบ้านเมืองในยุคหลังที่เรียกว่า สมัยอยุธยา-กรุงเทพฯ นั้น เกิดขึ้นในบริเวณที่เรียกว่า เดลต้าใหม่ คือบริเวณตั้งแต่จังหวัดพระนครศรีอยุธยาลงมาจนถึงอ่าวไทย เมืองต่างๆ ที่เกิดขึ้นที่สำคัญอยู่ตามฝั่งน้ำของแม่น้ำสำคัญๆ ที่เป็นเส้นทางคมนาคมติดต่อได้กับทั้งภายนอกทางทะเลและบ้านเมืองที่อยู่ภายในโดยทางลำน้ำ เมืองเหล่านี้ได้แก่อยุธยา สุพรรณบุรี ราชบุรี เพชรบุรี สมุทรสงคราม สมุทรสาคร ธนบุรี และอื่นๆ การเกิดบ้านเมืองขึ้นใหม่ในยุคนี้มีความเกี่ยวข้องกับการเคลื่อนย้ายของผู้คนหลายเผ่าพันธุ์ที่มาจากประเทศจีนตอนใต้ และบริเวณใกล้เคียงเป็นอย่างมาก ความเคลื่อนไหวของกลุ่มชนที่เป็นพ่อค้าวานิชจากภายนอกเข้ามาสร้างบ้านแปงเมืองนั้น เห็นได้จากตำนานและนิทานเรื่องท้าวอุที่ทำให้เกิดชื่อของท้องถิ่นและสถานที่จากชายฝั่งทะเลเข้าไปยังพื้นที่ภายในของเดลต้า บ้านเมืองและรัฐที่เกิดขึ้นในบริเวณเดลต้าใหม่นี้ เป็นที่รู้จักกันของคนภายนอกในนามว่า สยามประเทศ

ลักษณะทางสังคมและสภาพทางภูมิศาสตร์ของสยามประเทศก็คือ เป็นสังคมลุ่มแม่น้ำ ที่บรรดาแม่น้ำลำคลองคือเส้นชีวิตของชุมชน นับแต่การได้อาศัยเป็นเส้นทางคมนาคม แหล่งน้ำเพื่อการอยู่อาศัยและการเกษตรแล้ว ยังเป็นที่ตั้งของแหล่งที่อยู่อาศัยของชุมชนในระดับต่างๆ ตั้งแต่บ้าน เมือง จนถึงนคร

การสิ้นสุดของพระนครศรีอยุธยาในฐานะเมืองราชธานีของสยามประเทศนั้น หาได้ทำให้สังคมลุ่มแม่น้ำต้องมีอันเป็นไปในลักษณะล่มสลายไม่ หากเกิดความมั่งคั่งและแผ่กว้างเป็นแหล่งที่ตั้งถิ่นฐานของผู้คนทั้งจากภายนอกและภายใน ที่มีกรุงเทพมหานครเป็นศูนย์กลาง ทั้งการเป็นเมืองท่าการค้าขายกับภายนอก และศูนย์กลางทางการเมืองการปกครองและศิลปวัฒนธรรม ในที่สุดความเป็นสังคมลุ่มแม่น้ำของสยามประเทศที่เคยเป็น ก็พบกับ การเปลี่ยนแปลงในยุคแค่สมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี เป็นต้นมา เพราะมีการพัฒนาประเทศในทางเศรษฐกิจและการเมืองที่จะทำให้สังคมลุ่มแม่น้ำที่เป็นเกษตรกรรมมีทั้งการทำสวนทำนา เป็นพื้นฐานสำคัญ กลายเป็นสังคมอุตสาหกรรม รวมทั้งการสร้างถนนหนทางและการขยายการค้าของเมืองและโรงงานอุตสาหกรรม ที่ทำกันมาอย่างสืบเนื่องเป็นเวลา รวม ๕๐ ปีนั้น ได้ทำให้ความสำคัญของแม่น้ำลำคลองที่เป็นฐานทางเศรษฐกิจและสังคมของสังคมลุ่มแม่น้ำที่เป็นไปในขณะนี้

^๑ Takaya, Yoshikazu. **Agricultural Development of a Tropical Delta : A Study of the Chao Phraya Delta, chapter3 : A Schematic view of the Chao Phraya Delta**, [University of Hawaii Press, Honolulu, 1987] p.115-116

^๒ ในที่นี้ entrepot หมายถึงชุมชนขนาดเล็กซึ่งเป็นจุดจอดเรือพักสินค้า

^๓ La Loubere, Simon de. **The Kingdom of Siam**, [Oxford University Press, Kuala Lumpur], p.1

^๔ ศิลปากร, กรม. **วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๒** [กรุงเทพฯ, ๒๕๓๐] หน้า. ๕๒๖-๕๒๘

^๕ สุนทรภู. **นิราศสุนทรภู**, [องค์การค้าของคุรุสภา, กรุงเทพฯ, ๒๕๒๐] หน้า. ๔๑๒

^๖ Charnvit Kasertsiri. **Origin of a capita and seaport : The early settlement of Ayutthaya and its East Asian trade, From Japanese to Arabia : Ayutthaya' s maritime relation with Asia**, [Bangkok, 1999] p.66

^๗ La Loubere, Simon de. **The Kingdom of Siam**, [Oxford University Press, Kuala Lumpur], p.8 และ เดวิด เค. วัลลิว อาจ บรรณาธิการ. **พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวัน วลีต พ.ศ.๒๑๘๒**, [ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, กรุงเทพฯ, ๒๕๒๓] หน้า. ๒๐-๒๗

^๘ Wolter, O.W. **Tambralinga. Bullentin of the Oriental and African Studies, V.XXI, part 3**, [University of London, 1958]

^๙ คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี. **จดหมายเหตุของโยสต์ เคาเติน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก**, [โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, กรุงเทพฯ, ๒๕๓๙] หน้า.๒๕๗-๒๕๘